

(2)

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

2 1979

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

У цьому номері журналу «Філософська думка» публікуються матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару «Книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми сучасного наукового пізнання»: П а н а й о т Г і н д е в. В. І. Ленін про об'єкт і суб'єкт пізнання; С. Б. К р и м с ь к и й. В. І. Ленін про особливості пізнання сутностей високих порядків; В. І. К у з н е ц о в. Значення праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» для філософського осмислення сучасної мікрофізики; В. М. С в и р и д е н к о. Ленінський аналіз проблеми пізнаваності світу — методологічна основа критики сучасних модифікацій агностицизму; О. М. К р а в ч е н к о. Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм і особливості критики сучасного конвенціоналізму»; І. П. Г о л о в а х а, В. С. Г о р с ь к и й. Поширення ідей «Матеріалізму і емпіріокритицизму» на Україні у дожовтневий період; А. С. Г р о ж и н. Ленінська ідея союзу філософів і природодослідників і розробка філософських питань природознавства на Радянській Україні в період будівництва соціалізму.

Вміщуються також матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР і Конституції союзних і автономних республік: Розвиток філософії в Академії наук Української РСР; І. П. Ц а м е р я н. Класова спадкоємність соціалістичного інтернаціоналізму; Б. О. Р у т к о в с ь к и й. Відповідальність як соціологічна категорія.

З М І С Т

Розвиток філософії в Академії наук Української РСР	3
70 років праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»	
Гіндев Панайот (НРБ) — В. І. Ленін про об'єкт і суб'єкт пізнання	17
Кримський С. Б.— В. І. Ленін про особливості пізнання сутностей високих порядків	27
Кузнецов В. І.— Значення праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» для філософського осмислення сучасної мікрофізики	36
Свиріденко В. М.— Ленінський аналіз проблеми пізнаваності світу — методологічна основа критики сучасних модифікацій агностицизму	45
Кравченко О. М.— Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і особливості критики сучасного конвенціоналізму	55
Головаха І. П., Горський В. С.— Поширення ідей праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» на Україні в дожовтневий період	64
До 325-річчя возз'єднання України з Росією	
Цамерян І. П. (Москва) — Класова спадкоємність соціалістичного інтернаціоналізму	71
<hr/>	
Рутковський Б. О.— Відповідальність як соціологічна категорія	80
З історії вітчизняної філософії	
Грожин А. С.— Ленінська ідея союзу філософів та природодослідників і розробка філософських питань природознавства на Радянській Україні в період будівництва соціалізму	90
Рецензії	
Тенянюк Ю. П. (Полтава) — Ідейні зв'язки братніх народів	96
Байрачний К. О.— Методологічні проблеми соціального передбачення	98
Пашук А. І. (Львів) — Внесок у дослідження вітчизняної філософії	100
Наші автори	104

СОДЕРЖАНИЕ

Развитие философии в Академии наук Украинской ССР. 70 ЛЕТ РАБОТЫ В. И. ЛЕНИНА «МАТЕРИАЛИЗМ И ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ». *Гиндев Панайот* (НРБ)— В. И. Ленин об объекте и субъекте познания. *Крымский С. Б.*— В. И. Ленин об особенностях познания сущностей высоких порядков. *Кузнецов В. И.*— Значение труда В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» для философского осмысления современной микрофизики. *Свириденко В. М.*—Ленинский анализ проблемы познаваемости мира — методологическая основа критики современных модификаций агностицизма. *Кравченко А. Н.*— Работа В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» и особенности критики современного конвенционализма. *Головаха И. П., Горский В. С.*— Распространение идей труда В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» на Украине в дооктябрьский период. К 325-ЛЕТИЮ ВОССОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ. *Цамерян И. П. (Москва)*—Классовая преемственность социалистического интернационализма. ♦ *Рутковский Б. А.*— Ответственность как социологическая категория. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ, *Грожин А. С.*—Ленинская идея союза философов и естествоиспытателей и разработка философских вопросов естествознания на Советской Украине в период строительства социализма. РЕЦЕНЗИИ. *Тенянюк Ю. П. (Полтава)*—Идейные связи братских народов. *Байрачный К. А.*—Методологические проблемы социального предвидения. *Пашук А. И. (Львов)*— Вклад в исследование отечественной философии. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Development of Philosophy at the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. THE 70th ANNIVERSARY OF WORK «MATERIALISM AND EMPIRIO-CRITICISM» BY V. I. LENIN. *Gindeu Panajot* (PRB) — V. I. Lenin on the Object and Subject of Cognition. *Krymsky S. B.*— V. I. Lenin on Peculiarities of Cognition of High-Order Essence. *Kuznetsov V. I.*— Significance of V. I. Lenin's Work «Materialism and Empirio-Criticism» for Philosophical Comprehension of Modern Microphysics. *Sviridenko V. M.*— Lenin's Solution of the Problem of the World Cognizability as a Methodological Basis for Criticism of Modern Agnosticism Modifications. *Kravchenko A. N.*— The Work «Materialism and Empirio-Criticism» by V. I. Lenin and Characteristic Features of Modern Conventionalism Criticism. *Golovakha I. P., Gorsky V. S.*— Dissemination of Ideas of V. I. Lenin's Work «Materialism and Empirio-Criticism» in the Ukraine in the Pre-October Period. ON THE 325th Anniversary of Reunification of the Ukraine with Russia. *Tsameryan I. P. (Moscow)*— The Class Succession of Socialist Internationalism. *Rutkovsky B. A.*— Responsibility as a Sociological Category. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Grozhin A. S.*— The Lenin Idea on the Alliance of Philosophers and Naturalists and Development of Philosophical Problems of Natural Science in the Soviet Ukraine in the Period of Building Socialism. REVIEWS. *Tenyanko Yu. P. (Poltava)* — Ideological Relations of Fraternal Peoples. *Bairachnyj K. A.*— Methodological Problems of Social Foreknowledge. *Pashuk A. I. (L'vov)* — Contribution to Studying Home Philosophy. OUR AUTHORS.

РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ В АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Одним із найважливіших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції є здійснення культурної революції в СРСР, що створило передумови для перемоги наукового, матеріалістичного світогляду в свідомості радянських людей. «Жовтень, соціалізм, — говорив товариш Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, — збагатили історію людства і досвідом духовного розкріпачення трудящих. Один із «секретів» панування гнобителів завжди полягав у тому, що пряме фізичне насильство над масами вони доповнювали насильством духовним. Правлячі класи всіляко утруднювали трудящим доступ до освіти і культури, тримали їх у полоні хибних ідей і уявлень. Ось чому законотворчим продовженням політичної революції в нашій країні стала революція культурна»¹. Постійно піклуючись про розвиток радянської науки, Комуністична партія виходить з усвідомлення того, що, як відзначав товариш Л. І. Брежнев, «наука відіграє чималу роль у формуванні наукового, тобто марксистсько-ленінського світогляду, вона має важливі ідеологічні аспекти»².

Вагомий вклад у здійснення завдань культурної революції в нашій країні зробили і вчені Академії наук УРСР, 60-річчя створення якої відзначається в цьому році. Історія Академії наук УРСР яскраво засвідчує ті великі успіхи, яких досягнув український народ в братерській сім'ї народів СРСР. «Одним з конкретних виявів ленінської національної політики нашої партії, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — стала розгорнута під керівництвом Академії наук СРСР активна робота по організації і розвитку науки в союзних республіках... І сьогодні розмова про досягнення радянських учених уже неможлива без врахування видатних відкриттів славних національних загонів нашої радянської науки»³. У складі Академії наук УРСР працює загін філософів-марксистів, що досліджує актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії.

Уся робота в галузі філософії в країні загалом і в нашій республіці зокрема завжди перебувала під неослабною увагою Комуністичної партії, яка повсякденно піклується про виховання трудящих в дусі діалектико-матеріалістичного світогляду, про підготовку ідейно загартованих, висококваліфікованих кадрів науковців, спрямовує зусилля вчених на дослідження найважливіших філософських і соціологічних проблем, на боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії, проти буржуазних і ревізіоністських філософських концепцій. Програмне зна-

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 560—561.

² Брежнев Л. І. Виступ на зустрічі в Кремлі з керівниками Академії наук соціалістичних країн. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 296.

³ Брежнев Л. І. Гордість вітчизняної науки: Промова на уроч. засіданні, присвяченому 250-річчю ювілеєві Академії наук СРСР, 7 жовтня 1975 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 356.

чення для розвитку філософської науки мають рішення з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів Центрального Комітету і постанови ЦК партії з ідеологічних питань.

У зв'язку із завданнями, які розв'язувала радянська країна на різних етапах свого розвитку, визначалися напрями роботи в галузі марксистсько-ленінської філософії, навколо найважливіших її питань зосереджувались зусилля вчених Москви, Ленінграда, наукових центрів усіх республік нашої багатонаціональної держави, у тому числі і філософів Радянської України. Своїми успіхами українські радянські філософи завдячують творчій співдружності з колегами в різних кінцях країни.

Наближенню філософських досліджень до завдань соціалістичного будівництва в країні і світового революційного процесу в 20—30-х роках значною мірою сприяли постанови ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма» від 25 січня 1931 р., постанови ЦК ВКП(б) на доповідь Президії Комуністичної академії від 15 березня 1931 р. і постанови ЦК КП(б)У «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму» від 28 червня 1931 р., а також всесоюзні конференції марксистсько-ленінських наукових закладів у 1928 і 1929 роках та дискусії з філософських питань, що відбувались у країні наприкінці 20-х — на початку 30-х років.

У пропаганді марксистсько-ленінської філософії вченим республіки надавали значну допомогу загальносоюзні наукові і учбові установи та заклади.

У перші десятиріччя Радянської влади провідні установи республіки, які займалися підготовкою кадрів і науково-дослідною роботою в галузі філософії, пропагандою філософських знань, до складу Академії наук не входили. Але і в цей час вона здійснювала значну роботу, спрямовану на оволодіння науковцями марксистсько-ленінським філософським ученням, перебудову природничих і суспільних наук на основі діалектико-матеріалістичної методології, дослідження важливих філософських проблем. У 20-ті роки ця діяльність зосереджувалася, зокрема, в історико-філологічному відділі АН УРСР, в якому вивчалися проблеми вітчизняної історії філософії, та у соціально-економічному відділі, де розроблялися питання про значення історичного матеріалізму для вивчення явищ культури, про шляхи її розвитку, естетичні цінності та ін.

Наприкінці 1922 р. при соціально-економічному відділі Академії наук УРСР почав працювати семінар по вивченню суспільного життя (з 1925 р. він називався семінаром соціальної філософії) під керівництвом О. М. Гілярова. Багато з тих, хто працював у семінарі, стали відомими радянськими філософами (В. Ф. Асмус, М. О. Динник та ін.). Учасники семінару розробляли проблему співвідношення діалектичного матеріалізму і логіки, висвітлювали роль історичного матеріалізму як методології суспільних наук, характер зв'язку між базисом і надбудовою, методологічні проблеми мистецтва, критично аналізували сучасні течії в буржуазній філософії та ідеалістичні напрями у психології (Асмус В. Ф. Диалектический материализм и логика. К., 1924; Перлин Н. И. Исторический материализм. Опыт методологического построения. К., 1925 та ін.).

Восени 1926 р. в Києві при Академії наук УРСР було створено науково-дослідну кафедру марксизму-ленінізму, яку очолив С. Ю. Семковський. Працівники її досліджували вклад В. І. Леніна у розвиток матеріалізму і діалектики; історію і теорію діалектики; методологічні проблеми сучасного природознавства; проблеми історичного матеріалізму.

му, естетики, атеїзму, питання критики новітніх буржуазних течій і ревізіонізму в філософії.

На початку 30-х років в Академії наук УРСР створено Комісію філософії під головуванням С. Ю. Семковського, яка працювала насамперед над питаннями, пов'язаними з висвітленням ленінського етапу в розвитку марксистської філософії. Науковці також розробляли філософські питання природознавства, викривали ворожу суть буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, великодержавного шовінізму і фашизму.

У розвитку і пропаганді марксистсько-ленінської філософії на Україні в цей час велику роль відіграли видатні партійні та державні діячі — В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, обрані в 1929 р. академіками АН УРСР. У своїх численних виступах на партійних з'їздах і конференціях, у доповідях на наукових сесіях, у працях і статтях вони розкривали вклад В. І. Леніна у розвиток марксистської філософії, розробляли актуальні філософсько-соціологічні питання соціалістичного будівництва, гостро критикували троцькізм і правий опортунізм, український буржуазний націоналізм. Значна увага приділялась критиці новітніх концепцій буржуазної філософії, ідеології фашизму. Для розвитку досліджень з питань марксистсько-ленінської філософії на Україні мали значення виступ М. О. Скрипника на філософській дискусії 19 січня 1931 р. і доповідь В. П. Затонського на VI Всесоюзному менделєєвському з'їзді 25—26 жовтня 1932 р., що спрямовували вчених на критику ідеалізму і метафізики, на встановлення зв'язку філософських досліджень з практикою соціалістичного будівництва, зміцнення союзу філософів і природознавців.

Учені Академії наук УРСР в перші десятиріччя її існування багато зробили в галузі філософського осмислення досягнень наук про природу. Тоді серед природознавців, які до Жовтня здебільшого стояли на позиціях стихійного матеріалізму, відбувався процес свідомого оволодіння діалектичним матеріалізмом як філософською основою сучасного природознавства. В зв'язку з цим зусилля філософів і природознавців були зосереджені на аналізі методологічних проблем фізичних та біологічних наук.

Філософське осмислення нових фізичних теорій — спеціальної і загальної теорії відносності, квантової механіки і квантової електродинаміки — було дане в працях В. П. Затонського, С. Ю. Семковського, К. Д. Синельникова, В. О. Юринця, Д. І. Блохінцева та ін. (Затонський В. П. Социалистическое строительство и химия. М.-Л., 1933; Семковський С. Ю. Теория относительности и материализм. Харьков, 1924; Семковський С. Ю. Фізика й хімія як науки у світлі марксизму. К., 1933; Юринець В. О. Філософсько-соціологічні нариси. Харків, 1930 та ін.). У цих працях, зокрема, підкреслювалось, що принцип відносності не тільки не суперечить діалектичному матеріалізму, а, навпаки, підтверджує його.

Праці таких видатних учених, як В. І. Вернадський, О. О. Богомолець, М. Ф. Кашенко, О. М. Нікольський, О. В. Палладін, І. І. Шмальгаузен, а також їхні виступи з методологічних питань науки відіграли позитивну роль у боротьбі проти різних виявів ідеалізму, сприяли зміцненню діалектико-матеріалістичних ідей в природознавстві.

Науковці АН УРСР у довоєнні роки зробили істотний внесок в обґрунтування актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, у пропаганду її положень.

Новий етап у розгортанні філософських досліджень в АН УРСР розпочинається із створенням у 1946 р. Інституту філософії, який очо-

лив академік АН УРСР М. Е. Омеляновський, та кафедри філософії АН УРСР. Інститут став республіканським координаційним і організаційним центром досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії. Створення його сприяло дальшому зростанню творчого співробітництва вчених Радянської України з дослідниками Москви, Ленінграда, інших наукових центрів країни. Перед цією науково-дослідною установою було поставлене завдання здійснити теоретичну розробку актуальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософської та суспільно-політичної думки на Україні, філософських питань природознавства. Зі зміцненням інституту, підвищенням наукової кваліфікації його співробітників розширювалась тематика науково-дослідних робіт, зростав їх науковий і ідейно-теоретичний рівень; вони тісніше пов'язувалися з практикою комуністичного будівництва, глибшою і дійовішою ставала критика буржуазної ідеології.

Велике значення для піднесення ідейно-теоретичного рівня філософських досліджень мали рішення XX і XXII з'їздів КПРС.

З перших років існування інституту основним у його діяльності стає вивчення і осмислення спадщини В. І. Леніна, її значення для розв'язання актуальних проблем філософської науки. Результати цієї діяльності дістали своє відображення, зокрема, в монографії М. Е. Омеляновського «Ленін і фізика XX століття» (К., 1947) та колективній праці «Геніальний філософський твір В. І. Леніна. До 50-річчя опублікування праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (К., 1959).

Виконуючи ленінські настанови щодо розробки питань матеріалістичної діалектики, науковці інституту значну увагу приділили дослідженню історії і теорії матеріалістичної діалектики та її єдності з логікою і теорією пізнання. В 40—50-х роках науковці інституту вивчають проблеми співвідношення матерії і свідомості, мови і мислення, звертаються до дослідження методів пізнання, зокрема індукції і дедукції, аналізу і синтезу. Жваві дискусії провадяться навколо питання про співвідношення матеріалістичної діалектики і формальної логіки та оцінки математичної логіки.

Значна увага приділяється вивченню законів діалектики, їх співвідношення і дії в суспільному житті (Фесенко Д. Я. Діалектичний закон заперечення заперечення. К., 1957; Готт В. С., Депенчук Н. П. Симетрія і асиметрія як одна з форм прояву закону єдності і боротьби протилежностей в природі. К., 1960). У цей же час з'являються праці співробітників інституту, присвячені окремим філософським категоріям — матерії, руху, простору, часу, сутності і явища, необхідності і випадковості, форми і змісту, причинності, загальним проблемам теорії категорій (Мельников В. М. До питання про природу філософських категорій. К., 1959; Нічик В. М. Діалектичний матеріалізм про категорію причинності. К., 1960; Богданов Ю. А. Сущность и явление. К., 1962). Здійснено перехід від висвітлення їх як родів буття до розкриття їх генезису, гносеологічної і логічної суті. Розпочинається дослідження зв'язків категорій, їх природи, структури і функціонування категоріального апарата загалом.

Значно посилюється в 50-ті роки зв'язок філософських розробок з практикою комуністичного будівництва, з конкретними науками, з актуальними завданнями боротьби проти буржуазної ідеології.

В галузі історичного матеріалізму в 40—50-ті роки співробітники Інституту філософії АН УРСР чимало зробили для дослідження того, як втілюються в життя марксистсько-ленінські ідеї, ленінська програма будівництва соціалізму, для висвітлення закономірностей переходу від соціалізму до комунізму (Овандер М. Е. Перемога ідей ленінізму в

СРСР. К., 1948). Значна увага в ці роки приділяється вивченню характеру та особливостей функціонування законів суспільного розвитку, критиці суб'єктивно-ідеалістичного розуміння їх (Гончаренко М. В. Свідоме використання економічних законів—наукова основа практичної діяльності радянського суспільства. К., 1958). У працях науковців інституту висвітлюється розвиток продуктивних сил і виробничих відносин в період будівництва комунізму, співвідношення базису і надбудови, зокрема форм і функцій радянської держави, її впливу на розвиток базису (Василенко В. Л. Роль радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва. К., 1957).

Праці з історичного матеріалізму, опубліковані філософами АН УРСР в 50-х роках, значно тісніше, ніж в попередні роки, пов'язуються з питаннями практики комуністичного будівництва. В них досліджуються творча роль диктатури пролетаріату, переростання радянської держави в комуністичне самоврядування, стирання істотної відмінності між містом і селом, фізичною і розумовою працею, з'ясовується роль праці в комуністичному вихованні (Євдокименко В. Ю. Знищення протилежності між фізичною і розумовою працею. К., 1955; Скаржинская В. Д. Роль труда в коммунистическом воспитании советского народа. К., 1957).

Особлива увага надається дослідженню закономірностей формування соціалістичних націй, зокрема української соціалістичної нації, а також питань про роль дружби народів, радянського патріотизму в житті соціалістичного суспільства, закономірностей дальшого розвитку та зближення націй в період будівництва комунізму (Ємельяненко Г. Г. Жовтнева революція і розв'язання національного питання в СРСР. К., 1957; Кравцев І. Є. Марксистсько-ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму. К., 1956; Ширяев Ю. І. Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй. К., 1960).

В 1957 р. при Інституті філософії АН УРСР було створено відділ атеїзму, співробітники якого працювали над питанням про походження і функції релігії, чимало зробили для спростування релігійних догм (Білоус О. Г. Релігія як одна з форм суспільної свідомості. К., 1958; Антоненко В. Г. Походження і реакційна суть релігії. К., 1958; Парнюк М. А. Наука и религия об общественной жизни. М., 1959).

В 50-х роках науковці інституту, які досліджують історію філософської думки на Україні, основні зусилля зосереджували на вивченні філософських, суспільно-політичних, естетичних та атеїстичних поглядів найвизначніших українських революціонерів-демократів: Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, П. Мирного, М. Павлика та ін. (Украинские революционные демократы, М., 1954; Білоус О. Г. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. К., 1949; Новиков М. І. Т. Г. Шевченко — полум'яний патріот і борець за дружбу народів. К., 1954; Головаха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст. К., 1953; Євдокименко В. Ю. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного. К., 1955; Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским. К., 1955).

У низці книг, брошур і статей висвітлені філософські погляди декабристів, видатних прогресивних діячів української культури, вчених, що боролися за матеріалізм у природознавстві. Виходять друком праці, де характеризується філософська спадщина українських мислителів більш ранніх періодів, зокрема Івана Вишенського, Лазаря Барановича та ін.

На основі проведеної роботи під керівництвом директора Інституту, члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина був створений «Нарис історії філософії на Україні», який вийшов у світ 1966 р. У цій книзі вперше поданий систематичний виклад історії філософії на Україні за період від Київської Русі до наших днів, розкрито органічну єдність духовного розвитку українського й російського народів, показана боротьба прогресивної філософської та соціологічної думки на Україні проти ідеалізму, метафізики, релігії. Особливе місце у цій праці відводиться характеристиці розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської філософії в радянський період, висвітленню процесу перетворення марксизму в неподільно панівний світогляд всього народу.

На початку 60-х років в Інституті філософії АН УРСР були розгорнуті дослідження теоретичних проблем будівництва комунізму, проблем комуністичного виховання, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Створений спеціальний науковий підрозділ для розробки методології, методики і техніки конкретно-соціологічних досліджень. Розпочалися дослідження з проблем логіки наукового пізнання, урізноманітнилися тематика з філософських питань природознавства.

Надзвичайно важливе значення для дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), яка визначила найголовніші напрями наукових досліджень, поставила нові завдання, що впливають з потреб розвитку радянського суспільства, націлила дослідників на підвищення якості та ідейно-теоретичного рівня наукових розробок. У постанові підкреслювалась важливість всебічного вивчення закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства, глибокого теоретичного осмислення процесів і явищ, що відбуваються в сучасну епоху.

У руслі цих настанов науковці Інституту філософії АН УРСР здійснювали дослідження соціально-класової структури, істотних зрушень, що сталися в житті класів і соціальних верств радянського суспільства (Корінні соціальні зміни. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, кн. 4. К., 1967), проблем становлення і розвитку соціалістичних суспільних відносин та їх закономірного переростання в комуністичні (Комунізм — наша велика мета. К., 1962; Проблеми формування базису комуністичного суспільства. К., 1965; Посилення ролі соціалістичної надбудови при переході до комунізму. К., 1969), закономірностей формування нової людини та її духовного світу, шляхів становлення всебічно розвиненої особи, діалектики особи і колективу (Соціалістичний колектив і особа. К., 1968; Сохань Л. В., Сільченко З. О. Технічний прогрес і робітник. К., 1963; Сохань Л. В. Духовний прогрес личности и коммунизм. К., 1966).

У процесі конкретно-соціологічних досліджень, проведених науковцями інституту у Львові, Дніпропетровську, Одеській, Миколаївській, Херсонській та інших областях України, вивчалася соціальна структура виробничого колективу промислових підприємств, зокрема Львівського телевізійного заводу. На основі цих досліджень було підготовлено і передано промисловим підприємствам, директивним органам наукові доповіді з практичними рекомендаціями щодо шляхів удосконалення соціальної структури та поліпшення соціально-психологічного клімату у виробничому колективі, удосконалення форм і методів комуністичного виховання трудящих, підвищення ефективності пропагандистської роботи тощо. Здійснювалися також соціологічні дослідження процесу відходу віруючих від релігії та шляхів становлення науково-атеїстичного світогляду, формування і розвитку естетичних смаків різних верств на-

селення та ін. Результати, одержані під час цих досліджень, лягли в основу монографічної праці «Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання» (К., 1965); книги А. О. Єришева «Досвід соціологічних досліджень релігійності» (К., 1967) та ін.

Значна увага приділялась в ці роки розробці і теоретичному узагальненню питань пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР. Вивчались закономірності формування соціалістичних націй, зокрема української соціалістичної нації, роль дружби народів, радянського патріотизму в соціалістичному суспільстві, закономірності дальшого розвитку та зближення соціалістичних націй (Інтернаціональне виховання трудящих. К., 1966; Кравцев І. Е. Пролетарський інтернаціоналізм, родина и патріотизм. К., 1965). Піддавались критиці ідейні засади українського буржуазного націоналізму (Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1967).

В 60-х роках інститут розпочав наукові дослідження в галузі марксистсько-ленінської естетики. На основі ленінської теоретичної спадщини вивчалась природа естетичного, розроблялись філософські проблеми теорії соціалістичного реалізму, здійснювався аналіз категоріального апарата марксистсько-ленінської естетики, узагальнювалась художня практика сучасного радянського мистецтва, розкривалася роль принципу комуністичної партійності для художньої творчості, аналізувалась проблема народності мистецтва та закономірності естетичного виховання (Природа и функции эстетического. М., 1968; Гаврилюк П. І. Специфічні особливості змісту і форми в мистецтві. К., 1963; Гончаренко М. В. Мистецтво і естетичне виховання. К., 1963; Мазепа В. І. Розвиток В. І. Ленінін марксистської естетики (1907—1910). К., 1962 та інші праці).

Значного розмаху набула розробка проблем марксистсько-ленінської теорії пізнання. Під керівництвом видатного радянського вченого, директора Інституту філософії АН УРСР, академіка АН УРСР, члена-кореспондента АН СРСР П. В. Копніна були здійснені дослідження проблем логіки наукового дослідження, логіко-методологічних основ сучасної науки.

Це дозволило поглибити розуміння логічних функцій матеріалістичної діалектики, сутності ленінської концепції про збіг діалектики, логіки і теорії пізнання.

Інтенсивно досліджувались питання про типологію форм мислення, форм пізнання і форм систематизації наукового знання, співвідношення чуттєвого і раціонального, теоретичного і емпіричного. В результаті, був обгрунтований новий напрям філософського дослідження — логіка наукового пізнання, як комплексна філософська дисципліна, що розвивається на основі застосування понять і методів суміжних галузей знання, зокрема матеріалістичної діалектики і формальної логіки; проаналізований відповідний категоріальний апарат, особливо поняття «проблема», «факт», «гіпотеза», «теорія», «наука як система» та ін. Досліджено питання про категоріальний синтез теоретичних знань, структуру та логіко-гносеологічні закономірності розвитку наукових теорій, філософські проблеми математичної логіки, кібернетики, теоретичної фізики, пов'язані з вивченням закономірностей розвитку наукового пізнання (див.: Проблеми мышления в современной науке. М., 1964; Логика научного исследования. М., 1965; Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. М., 1973; його ж — Диалектика, логика, наука. М., 1973; його ж — Гносеологические и логические основы науки. М., 1974; Артюх А. Т. Категори-

альний синтез теорій. К., 1967; Йолон П. Ф. Системність наукових знань і дійсність. К., 1967; Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту. К., 1964; Кримський С. Б. Генезис форм і законів мислення. К., 1962; Ледников Е. Е. Проблема конструктов в аналізі наукових теорій. К., 1969; Попович М. В. О філософском аналізі языка науки. К., 1966). Теоретичні розробки з логіки наукового пізнання, здійснені в інституті, дістали наукове визнання, ряд з них перекладені на іноземні мови і видані прогресивними видавництвами за рубежом.

У тісній взаємодії з розробкою проблем логіки наукового пізнання здійснювалось в інституті вивчення філософських питань природознавства. Особливо інтенсивно розвивалось дослідження філософських проблем фізики, зокрема філософських питань фізики елементарних частинок, спеціальної і загальної теорії відносності, теорії вимірювання (Пространство и время в современной физике. К., 1968; Проблема форм руху в сучасній науці. К., 1968; Гносеологические аспекты измерений. К., 1968; Дышлевой П. С. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969). Здійснено також глибокий аналіз філософсько-методологічних проблем біології, зокрема питань, що виникають на стику наук про живу і неживу природу, методологічних проблем застосування системних методів у вивченні живого, проблем цілісності біологічних об'єктів, теоретизації сучасної біології (Організм як система. К., 1966; Целостность и биология. К., 1968; Депенчук Н. П. Симметрия и асимметрия в живой природе. К., 1963). На базі проведених досліджень став можливим перехід від аналізу методологічних і логіко-гносеологічних питань окремих галузей природознавства до проблем, що об'єднують кілька галузей знання (фізика, біологія, кібернетика), а також тих проблем, що виникають у зв'язку з міжгалузевим синтезом знання. Для розвитку цих досліджень велике значення мала участь в них видатних учених-природознавців АН УРСР — академіка В. М. Глушкова, академіків АН УРСР О. І. Ахієзера, О. С. Давидова, О. П. Маркевича, О. С. Парасюка, О. З. Петрова, І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця, членів-кореспондентів АН УРСР С. М. Гершензона і А. М. Утевського. Результати спільних зусиль фахівців у галузі філософії та природодослідників знайшли відображення у монографічних дослідженнях, які видає Інститут філософії в ці роки (Философские вопросы современной физики. К., 1964; Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии. К., 1965). Слід, зокрема, відзначити, що важливу роль в активізації досліджень методологічних проблем сучасної науки в Академії наук УРСР відіграла Наукова рада з філософських питань природознавства, створена 1959 р. при Президії АН УРСР на науковій базі Інституту філософії.

Для науково-дослідних установ республіки важливою була постанова ЦК Компартії України від 23 квітня 1969 р. «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшення її викладання в вузах республіки», яка конкретизувала завдання, що стояли перед філософською наукою в Українській РСР у світлі постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.). Постанова відзначила певні успіхи в філософських дослідженнях, проведених у республіці, а також вказала на істотні хиби в окремих філософських публікаціях, зобов'язала філософів республіки неухильно проводити ленінські принципи партійності і класового аналізу, глибше пов'язувати теоретичні дослідження з практикою комуністичного будівництва.

Керуючись настановами партії, науковці Інституту філософії АН УРСР спрямували зусилля на теоретичне розв'язання фундаментальних філософських проблем, безпосередньо пов'язаних з практикою комуністичного будівництва. Насамперед розширився фронт наукових досліджень магістральних напрямів марксистсько-ленінської філософії. Характерна особливість їх, як відзначає кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України товариш В. Ю. Маланчук, полягає в тому, що «вчені-філософи зробили різкий поворот до розробки актуальних проблем діалектичного і історичного матеріалізму, наукового комунізму, національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму, конкретних соціальних досліджень, критики сучасної буржуазної філософії»^{3а}.

У центрі уваги стали проблеми, пов'язані з розробкою діалектичного матеріалізму як наукового світогляду та революційного методу пізнання і перетворення світу, розкриттям світоглядного й методологічного значення матеріалістичної діалектики для сучасної науки та суспільно-історичної практики. Цей напрям очолює директор інституту академік АН УРСР В. І. Шинкарук.

В інституті досліджуються проблеми історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії, як методології пізнання суспільних явищ і прогнозування соціальних процесів.

Значно розширилась наукова проблематика, що охоплює дослідження діалектики сучасного суспільного розвитку, глибинних соціальних процесів, які відбуваються в сучасну епоху; закономірностей, властивих розвинутому соціалістичному суспільству, які зумовлюють його перетворення в комуністичне суспільство. Істотно зміцнився зв'язок наукових розробок з життям, з практичною роботою промислових підприємств, відомств, різних ланок управління народним господарством, з діяльністю державних і партійних органів.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, Інститут філософії АН УРСР в дев'ятиріччя приділив особливу увагу дослідженню філософсько-соціологічних проблем науково-технічної революції, з'ясуванню закономірностей формування нової людини, становлення духовного світу особи, її здібностей і потреб, а також принципів трудового, морального, інтернаціонально-патріотичного, естетичного і атеїстичного виховання. В результаті проведених досліджень було створено низку фундаментальних узагальнюючих праць, які отримали позитивну оцінку в науковій пресі.

Створено цикл наукових праць (Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976 — під редакцією В. І. Шинкарука; Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив, К., 1975 — під редакцією Л. В. Сохань; Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. К., 1975 — під редакцією В. І. Мазепи). У цих працях здійснено систематичний аналіз сутності сучасної науково-технічної революції, об'єктивних основ і форм її поєднання з перевагами соціалістичної системи господарювання, проведено ґрунтовне комплексне вивчення філософського, соціологічного, соціально-психологічного, морального, естетичного аспектів науково-технічної революції. Згаданий цикл праць 1977 р. був відзначений премією АН УРСР ім. Д. З. Мануїльського.

Проведена чимала робота щодо з'ясування світоглядного і методологічного значення марксистсько-ленінської філософії та її категорій

^{3а} Маланчук В. Е. Расцвет духовной культуры украинского народа в братской семье народов СССР.— Вопросы философии, 1979, № 1, с. 13.

для теорії наукового комунізму і формування комуністичного світогляду, для дальшого розвитку сучасного наукового пізнання (Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Человек и мир человека. К., 1977; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978; Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. К., 1976; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977).

В галузі діалектичного матеріалізму та його методологічного застосування в природничих і суспільствознавчих науках здійснено фундаментальні дослідження з актуальних проблем теорії та історії матеріалістичної діалектики (Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Шинкарук В. И. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К., 1974).

Дістало дальший розвиток учення про категорії матеріалістичної діалектики (Парнюк М. А. Принцип детерминизма в диалектическом материализме. К., 1972). На основі аналізу новітніх даних зроблений дальший крок в осмисленні сутності діалектичного матеріалізму як основи наукового світогляду і як загального методу пізнання і перетворення дійсності (Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання. К., 1973; Диалектический материализм — методологическая основа теоретического естествознания. К., 1976).

Проведені всебічні дослідження застосування законів і категорій матеріалістичної діалектики до аналізу сучасного рівня наукового пізнання і форм наукового мислення (Материалистическая диалектика и концепция дополнительности. К., 1975; Диалектический материализм и естественнонаучная картина мира. К., 1976), специфіки методів наукового дослідження в галузі природничих та гуманітарних наук (Логіка і гуманітарні науки. К., 1971; Депенчук Н. П. Материалистическая диалектика и методы биологического исследования. К., 1973; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975). Грунтовно проаналізована структура сучасного наукового знання, особливо математичного, фізичного і біологічного (Методологические вопросы современной биологии. К., 1970; Методологический анализ теоретических и экспериментальных оснований физики гравитации. К., 1973; Методологические вопросы теоретического естествознания. К., 1978), дано логіко-методологічний аналіз такої важливої форми сучасного наукового знання, як наукова теорія, розкрито принцип її організації, закономірності розвитку та понятійний апарат (Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. К., 1977; Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974). Наукові праці з діалектичного матеріалізму, філософських питань природознавства, логіки і методології науки здобули широке визнання серед багатьох спеціалістів нашої країни та за рубежом.

В галузі історичного матеріалізму та його методологічного застосування до аналізу суспільних явищ, в галузі теорії наукового комунізму, конкретної соціології та соціальної психології проведена дальша розробка категоріального апарата, який відображає особливості соціального пізнання та суспільної практики, зокрема, категорій «соціальне завдання», «передбачення», «прогнозування», «управління» та ін., досліджені методологічні основи прогнозування напрямів розвитку соціальних явищ, специфіка прогнозування за умов соціалізму, його роль в соціальному управлінні (Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972; Социальное управление,

планирование, прогнозирование. К., 1970; Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. К., 1972; Методологические проблемы социального предвидения. К., 1977). Розширено дослідження соціальної структури радянського суспільства, закономірностей розвитку та шляхів її удосконалення в процесі комуністичного будівництва. Предметом уваги соціологів стали соціально-психологічні характеристики виробничого колективу, його професійна структура, проблема престижності масових професій та профорієнтації молоді (Ширяв Ю. І. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства. К., 1973; Соціальні проблеми виробничого колективу. К., 1972; Ануфрієва Р. А. Соціалістичний трудовий колектив та його традиції. К., 1974; Аза Л. А., Поддубный В. А., Ручка А. А. Ценностные ориентации рабочей молодежи. К., 1978; Проблемы профориентации и профотбора. К., 1974). Комплексне дослідження питань комуністичної праці здійснено у монографії «Диалектика становления коммунистического труда» (К., 1978).

Значно активізувалися дослідження актуальних соціально-філософських проблем у зв'язку із святкуванням 60-річчя СРСР та 60-річчя проголошення Радянської влади на Україні, а також у зв'язку з підготовкою, всенародним обговоренням і прийняттям нової Конституції СРСР, Конституцій союзних і автономних республік. Основоволоження цих Конституцій пропагуються філософами республіки.

Велика увага приділяється вивченню теоретичних проблем національних відносин, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби народів, широким фронтом здійснюється критика українського буржуазного націоналізму. Досліджено закономірності зближення соціалістичних націй в процесі комуністичного будівництва і формування радянського народу як нової історичної спільності, форми інтернаціональної спільності, діалектику класової і інтернаціональної спільності, національних і інтернаціональних почуттів (Строительство коммунизма и проблемы сближения наций. К., 1969; Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві. К., 1973; Великий советский народ. К., 1976; Становление советского народа и развитие социалистических наций. К., 1978; Гончарова В. Н. Интернационализация общественной жизни как диалектический процесс. К., 1978).

Певний внесок зроблений в аналіз проблем комуністичного виховання, зокрема у розкриття загальних закономірностей трудового, морального, естетичного, атеїстичного та інтернаціонального виховання трудящих. (Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания. К., 1969; Мистецтво, художнє начало, суспільство. К., 1971; Релігійна психологія і формування науково-атеїстичного світогляду. К., 1973). Здійснювався аналіз питань про творчі здібності особи та формування її естетичних смаків (Мазепа В. І. Художня творчість і пізнання. К., 1974), шляхи утвердження атеїстичного світогляду членів радянського суспільства як суспільства масового атеїзму (Утвердження науково-матеріалістичного світогляду. К., 1977; Атеїзм і культурний прогрес. К., 1977; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977).

Науково-дослідні розробки в галузі історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, конкретної соціології, соціальної психології, естетики та наукового атеїзму мають прямий вихід у практику діяльності державних і партійних органів, роботи промислових підприємств.

Науковці інституту взяли активну участь у комплексному дослідженні проблем, пов'язаних з удосконаленням системи управління народним господарством республіки, здійснили вивчення соціально-психо-

логічних чинників, управлінської діяльності, результати якого, зокрема, відображено в колективній монографії «Социальные проблемы АСУ» (К., 1976). Підготовлено і передано директивним органам наукові доповідні записки з практичними рекомендаціями щодо профорієнтації молоді, соціальних питань комплексного розвитку міських населених пунктів на території Української РСР, удосконалення форм і методів ідеологічної роботи, зокрема естетичного і атеїстичного виховання.

У сфері прикладної соціології здійснені розробки планів соціального розвитку колективів окремих промислових підприємств і міст республіки. Зокрема, у 1976 році переданий директивним органам розділ з проблем комуністичного виховання до плану соціально-економічного розвитку міста Києва. Соціологи Інституту брали участь у розробці плану соціального розвитку Львівського телевізійного заводу. На Виставці досягнень народного господарства СРСР у Москві цю роботу було відзначено золотою медаллю.

Плідних результатів досягли науковці інституту в дослідженні актуальних питань історії філософської та соціологічної думки на Україні. Інтенсивно досліджувались філософські зв'язки прогресивних мислителів України та Росії XIX — початку XX ст. (Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине. К., 1978). Велику роботу було проведено для видання українською і російською мовами повного зібрання творів Г. Сковороди, здійсненого 1973 р. На основі залучення нових матеріалів про творчість Г. Сковороди і узагальнення новітніх даних історико-філософської науки переосмислено чимало аспектів світогляду великого українського мислителя (Філософія Григорія Сковороди. К., 1972). Вперше проведений науковий аналіз філософської спадщини діячів Києво-Могилянської академії (Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. К., 1978; Идеиные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.). К., 1978). Перекладено з латинської мови, здійснено нову обробку і систематичне вивчення спадщини Ф. Прокоповича, завершена підготовка до видання його філософських творів у трьох томах. У всіх зазначених дослідженнях широко висвітлюється нерозривний зв'язок братніх культур російського, українського і білоруського народів.

Досягнуті нові успіхи у викритті з позицій марксистсько-ленінської партійності різних напрямів сучасної буржуазної філософії, соціології, ідеології антикомунізму. Здійснено критичний аналіз дрібнобуржуазного анархізму, інтуїтивізму, екзистенціалізму, персоналізму, неофрейдизму, феноменології, прагматизму, неопозитивізму (Критика буржуазних теорій конвергенції капіталізму і соціалізму. К., 1974; Аветисян А. А. Антикоммунизм и его философия духовных ценностей. К., 1972; Ледников Е. Е. Критический анализ номиналистических и платонистических тенденций в современной логике. К., 1973).

Підготовлено публікації з питань критики буржуазної культурної антропології (Соболь О. Н. Критика философских концепций американской «культурной антропологии». К., 1978). Розкрито наукову неспроможність сучасних буржуазних концепцій практики (Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. К., 1976). Висвітлені умови розкладу релігійної свідомості та показані соціальні корені релігійного пристосовництва (Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. К., 1974; Атеизм и религия в современной борьбе идей. К., 1975; Дулуман С. К. Религия как социально-исторический феномен. К., 1974). Зроблений дальший крок у викритті ідейних основ українського буржуазного націоналізму, ґрунтовно показані соціально-класові корені

зв'язку буржуазного націоналізму з антикомунізмом, його ідеологічного і політичного альянсу з сіонізмом. (Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974).

Велике значення для дальшої інтенсифікації філософських досліджень в Академії наук УРСР мало розпочате в 1969 р. видання журналу «Філософська думка» — органу Інституту філософії АН УРСР.

Значна науково-координаційна робота, особливо при розробці комплексних проблем філософської науки, проведена Українським відділенням Філософського товариства СРСР, створеним при Академії наук УРСР 1972 року.

Широкому розгортанню філософських досліджень в АН УРСР сприяла тісна творча співдружність українських науковців з Інститутом філософії АН СРСР та філософськими установами інших республік, координація науково-дослідної роботи з ними і спеціалізація установ на дослідженні певних питань. Велике місце у творчих зв'язках між Інститутами філософії АН УРСР і АН СРСР займає спільна розробка фундаментальних проблем матеріалістичної діалектики, дослідження законів і категорій діалектики, їх світоглядних та методологічних функцій, вивчення філософських питань природознавства, історії вітчизняної філософії та ін. Створено працю «Научно-техническая революция и современность» (К., 1978).

Програмні завдання по дальшому розвитку марксистсько-ленінської філософії сформульовано в історичних рішеннях XXV з'їзду КПРС. Спрямувавши свої зусилля на виконання першочергових завдань партії, на реалізацію теоретичних положень та настанов, що містяться в працях товариша Л. І. Брежнева, колектив науковців Інституту філософії розпочав розробку ряду нових фундаментальних проблем філософської науки, що мають важливе теоретичне і практичне значення.

Відповідно до поставлених завдань і ленінського положення про те, що «політична лінія марксизму... нерозривно зв'язана з його філософськими основами»⁴, актуального значення набуває дальший творчий розвиток діалектичного та історичного матеріалізму як цілісної світоглядної і методологічної системи, філософської основи духовного і практичного освоєння світу. Планується завершити у десятій п'ятирічці розділ всесоюзної комплексної програми по розробці матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку. Буде завершено комплексне дослідження закономірностей становлення комуністичного світогляду, його діалектико-матеріалістичних принципів. Продовжується видання циклу праць з актуальних методологічних проблем соціального пізнання. Колектив науковців здійснив комплексне дослідження проблем соціалістичного способу життя.

Складена і реалізується комплексна програма дослідження проблем комуністичного виховання трудящих, серцевиною якого є трудове, моральне та ідейно-політичне виховання. Проводиться науковий пошук шляхів удосконалення форм і методів пропагандистської роботи, вивчаються закономірності формування і впровадження нових радянських обрядів. Колектив науковців приступив до розробки методики визначення соціально-психологічних показників ефективного використання трудових ресурсів та оптимальних умов їх відтворення.

Велика увага в планах інституту приділяється посиленню зв'язку науково-дослідної роботи з практикою комуністичного будівництва. «...Реальний вплив досліджень суспільствознавчих колективів на со-

⁴ Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії. — Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

ціальні процеси, практику господарського будівництва та ідеологічної роботи все ще недостатній,— зазначав у виступі на загальних зборах Академії наук УРСР 15 березня 1977 року член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.— ...Наші вчені-суспільствознавці повинні активізувати свої дослідження, підвищити, так би мовити, коефіцієнт їх корисної дії»⁵.

З цією метою удосконалюється структура інституту, вживаються заходи до того, щоб на основі широкого проведення конкретно-соціологічних досліджень підвищити теоретичний рівень розробки соціологічних проблем. Продовжуватиметься вивчення зв'язків і взаємовпливів філософської та соціологічної думки України з філософськими культурами інших народів, насамперед російського народу. Важливими завданнями інституту є створення, із врахуванням останніх досягнень вітчизняної історико-філософської науки, узагальнюючої праці з історії філософії на Україні, а також поглиблення критики найновіших течій і напрямів буржуазної філософії, ідеології антикомунізму, українського буржуазного націоналізму, сіонізму.

Інтенсивно розробляються актуальні філософські проблеми науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР. Ними видано ряд праць з історії вітчизняної філософії. (Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст. К., 1978), критики буржуазної філософії і релігійного сектантства (Верников М. Н. Методологический анализ кризиса философского идеализма. К., 1978; Дорош Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. К., 1976; Яроцький П. Л. Антикомунізм соціально-політичних доктрин еговізму. К., 1976). В інституті досліджуються питання розвитку суспільної свідомості при соціалізмі, викриваються ідейні засади і реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу (Кашуба М. В. З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., 1976).

Філософи АН УРСР беруть активну участь у боротьбі за перетворення Києва у місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, провели значну роботу, пов'язану зі святкуванням 325-річчя воз'єднання України з Росією, включились у підготовку до відзначення 1500-річчя від дня заснування м. Києва.

Але життя ставить перед суспільною наукою взагалі і філософською зокрема все нові й нові завдання. Вони «можуть бути розв'язані,— зауважив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС,— лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям... Тільки зв'язок з практикою може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»⁶. Обов'язок філософів — ще тісніше пов'язати свою роботу з практикою будівництва комунізму в нашій країні і розвинутого соціалізму в інших соціалістичних країнах, з боротьбою прогресивних сил за революційне перетворення світу.

* * *

Стаття посвячена аналізу розвитку марксистсько-ленинської філософії в Академії наук УРСР, 60-літнє створення котрої відзначається в цьому році.

⁵ Щербицький В. В. Виступ на загальних зборах АН УРСР. — Вісник АН УРСР, 1977, № 6, с. 24.

⁶ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 82.

70 років праці В. І. Леніна „Матеріалізм і емпіріокритицизм“

ПАНАЙОТ ГІНДЕВ

В. І. ЛЕНІН ПРО ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ

Геніальна праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» посідає чільне місце серед тих його творів, що започаткували новий, ленінський етап у розвитку марксистської філософії. У цьому творі В. І. Ленін узагальнив найважливіші досягнення природознавства, усебічно розвинув і збагатив теорію діалектичного і історичного матеріалізму, піддав аргументованій і нищівній критиці основні напрями буржуазної філософії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: емпіріокритицизм, неокантіанство, школу «іманентної філософії», прагматизм та ін.

«Матеріалізм і емпіріокритицизм» має винятково важливе значення для розвитку марксистської теорії пізнання. Тут дано наукове визначення матерії, підкреслена її первинність щодо свідомості. В. І. Ленін водночас показав, що протилежність матерії (буття) і свідомості (мислення) має абсолютне значення тільки в межах «основного гносеологічного питання», що «за цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна»¹. Така постановка основного питання філософії дала можливість В. І. Леніну творчо розв'язати низку фундаментальних проблем теорії пізнання. Це, зокрема, питання про пізнання як відображення об'єктивної дійсності, про активну роль свідомості у процесі пізнання і практичного перетворення дійсності, про об'єктивну, відносну і абсолютну істину, про практику як основу, рушійну силу пізнання і критерій істини.

В. І. Ленін усебічно розкрив соціальну зумовленість людського пізнання і водночас підкреслив, що його зміст не залежить від суб'єкта, а існує об'єктивно.

Ці висновки, зроблені у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», є методологічною основою розробки такої фундаментальної проблеми теорії пізнання, як проблема об'єкта, суб'єкта і предмета пізнання. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін глибоко і всебічно досліджує діалектику взаємодії суб'єкта і об'єкта, специфіку процесів суб'єктивації об'єкта та об'єктивації суб'єкта у ході пізнання, показує зумовленість характеру пізнавальних процесів рівнем розвитку суспільно-історичної практики. В. І. Ленін з'ясовує також у цьому творі залежність суспільного пізнання від соціальної позиції, потреб, інтересів та цілей суспільних класів, груп та осіб, що можуть виступати суб'єктом пізнання.

Пізнання спрямоване на духовне освоєння об'єктивної — природної і суспільної — дійсності, на вивчення її сутності, на дослідження структури і закономірностей розвитку явищ і процесів об'єктивної реальності. Воно є могутнім засобом не тільки пояснення, а й практичної зміни об'єктивної дійсності. Дослідження пізнання передбачає гносеологічний аналіз діалектики об'єктивного і суб'єктивного, з'ясування особливостей відношення об'єкта та суб'єкта пізнання. Наукова відповідь на ці філософські питання є однією з важливих умов осягнення і

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 138.

адекватного відображення у системі понять законів розвитку природи і суспільства, ефективного використання здобутих знань у практичній діяльності людей.

Поняттям «об'єктивне» В. І. Ленін позначає передусім все те, що існує поза суб'єктом і незалежно від нього, тобто від людини, від її свідомості, а поняттям «суб'єктивне» — те, що є похідним стосовно об'єктивного. Поняття об'єктивного і суб'єктивного співвідносяться, і їх співвідношення не можна з'ясувати, не розкривши характеру зв'язку таких категорій, як матерія і свідомість. Об'єктивне і суб'єктивне — це передусім властивості рухомої матерії. Про це, зокрема, свідчить визначення матерії, дане В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», яке має винятково важливе методологічне значення для з'ясування діалектики об'єктивного і суб'єктивного: «Матерія є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них»². Це визначення матерії показує, що ознака об'єктивності невіддільна від реального змісту людського пізнання. Поняття суб'єктивного і собі невіддільно пов'язане з іншою основною категорією марксистсько-ленінської філософії — свідомістю. Тому виникає таке враження, нібито об'єктивне властиве матерії, а суб'єктивне — свідомості. Безперечно, між об'єктивним і суб'єктивним є момент абсолютної протилежності. Цей момент, за визначенням В. І. Леніна, наявний у рамках матеріалістичного розв'язання основного питання філософії і пов'язаний з визнанням первинності матерії і вторинності свідомості. Однак поза рамками цього питання і його розв'язання об'єктивне і суб'єктивне підпорядковані законам об'єктивної діалектики, і для них характерний взаємний перехід. У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін багаторазово підкреслює не тільки необхідність розмежування об'єктивного і суб'єктивного, а й відносність їх відмінностей.

Тому, на наш погляд, помилковим є повне ототожнення понять «матерія» («об'єктивна реальність») і «об'єктивне». Адже між цими поняттями є істотна різниця. Об'єктивна реальність існує поза свідомістю і незалежно від неї, об'єктивне ж може існувати поза свідомістю і бути при цьому залежним від неї. Такий характер мають, зокрема, ідеологічні відносини. Отже, поняттям «об'єктивне» насамперед позначається властивість матеріального буття існувати поза свідомістю і волею людини і незалежно від них. Об'єктивне невіддільне від матерії, від законів її існування і розвитку. Водночас В. І. Ленін пише про об'єктивне і як про властивість інших, навіть ідеальних явищ. Але всі ці явища, що мають властивість об'єктивності, набули її через посередництво матерії; поза матерією вона цілком позбавлена сенсу і значення.

Крім того, поняттям об'єктивного, підкреслює В. І. Ленін, означається властивість суспільного буття існувати незалежно від волі людини і її індивідуальної та суспільної свідомості³. Воно вживається також, коли йдеться про властивість надбудови незалежно від волі людей виконувати важливу роль у суспільному розвитку.

Термін «об'єктивне», як сказано у В. І. Леніна, використовується і тоді, коли потрібно показати істинність людських понять, ідей, теорій, тобто наявність в них такого змісту, який не залежить від людини і людства.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 120.

³ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 317.

За способом свого існування ідеї, поняття і теорії є не тільки об'єктивними, а й ідеальними. Властивість ідеальності вони набувають через посередництво матеріальної практичної діяльності, через матеріальне суспільне буття.

Поняттям суб'єктивного у марксистсько-ленінській філософії означається, зокрема, людська свідомість. Свідомість — це суб'єктивна реальність, що існує ідеально, у внутрішньому світі людини. Вона є відображенням і функцією матеріальної дійсності, органічно пов'язана з нею. Ось чому об'єктивність свідомості, тобто суб'єктивного, не самостійна, а похідна, зумовлена первинною і фундаментальною об'єктивністю відображуваної свідомістю матерії. Ця обставина не применшує значення і ролі категорії суб'єктивного в теорії і практиці. Названа категорія також є фундаментальною, і без неї не можна зрозуміти діалектику пізнавального процесу, тісний і багатогранний зв'язок категорій «матерія» і «об'єктивне».

Цілком зрозуміло, що відмінності категорій «об'єктивне» і «суб'єктивне» не можна абсолютизувати. Об'єктивне може переходити у суб'єктивне — і навпаки.

«Відмінність суб'єктивного від об'єктивного є, АЛЕ Й ВОНА МАЄ СВОЇ МЕЖІ»⁴. Розв'язання цієї проблеми в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» здійснюється крізь призму основного питання філософії. У його рамках свідомість протистоїть матерії, об'єктивному світові. Але це протиставлення втрачає абсолютне значення, коли з'ясується друга сторона основного питання філософії, а саме — чи можемо ми вважати світ пізнаваним? У цьому разі філософ-марксист цікавиться свідомістю як пізнанням. Не можна зробити гносеологічний аналіз пізнавального образу, процесу пізнання, не осмисливши діалектику об'єктивного і суб'єктивного. Пізнавальний образ не можна відривати від об'єкта пізнання, і водночас — він невіддільно пов'язаний із суб'єктом пізнання. Якщо відрвати пізнавальний образ від об'єкта, то пропаде самий образ. З другого боку, пізнавальний образ вбирає у себе суб'єктивне.

Мислення, пізнання є функція високоорганізованої матерії. Воно не існує поза матерією або паралельно з нею як рівнозначна друга субстанція. Саме з цієї причини суб'єктивне не може існувати поза об'єктивним. Теорія відображення трактує суб'єктивне не як мертве, фотографічне відтворення об'єктивного, дійсності. Суб'єктивне — це передусім активне, творче, практичне відношення людини до дійсності. «Свідомість людини, — пише В. І. Ленін, — не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його»⁵. Суб'єктивні моменти у свідомості, відзначає він, залежать від історичних особливостей суспільної практики даної епохи, від структури і потенційних можливостей нервової системи людини, від особливостей індивіда — суб'єкта пізнання і його практичного досвіду та знань⁶. Незважаючи на розвиток пізнання в майбутньому і на дальшу реалізацію можливостей суб'єкта пізнання, в усіх випадках, коли здійснюється пізнавальний процес, будуть наявні ці суб'єктивні моменти. Вони проймають не тільки форму, а й зміст пізнавального образу. Тодор Павлов, зокрема, слушно зазначає, розкриваючи велике евристичне значення Марксового визначення сутності ідеального: «Оскільки саме предмет є «пересадженим» у людську голову, ідея не становить плід суб'єктивної фантазії, а завжди містить сторони або елементи, властиві і самому предметові. І саме остільки во-

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 84.

⁵ Там же, с. 179.

⁶ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 128—133.

на становить об'єктивний образ предмета у нашій свідомості. Але оскільки ідея є саме «перетвореним» предметом, вона завжди містить у собі також і певні елементи, внесені в неї людською свідомістю, тобто вона завжди має свою суб'єктивну сторону»⁷.

Суб'єктивність — це слабкість і сила пізнавального образу. І справді, пізнавальний образ ніколи не вичерпує і не може вичерпати всіх сторін предметів і явищ, але водночас у певному розумінні він багатший за них, тому що привнесені суб'єктивні елементи дають можливість передбачати, будувати гіпотези. Ці особливості пізнавального образу, що випливають із суб'єктивності, значною мірою зумовлюють величезне значення пізнання у практичній діяльності людей. У процесі розвитку людського знання ілюзії і хибі усуваються, а в системі наукового пізнання продовжує функціонувати і розвиватися те знання, яке є адекватним відображенням дійсності.

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» та в інших своїх творах В. І. Ленін підкреслює, що пізнання — це суспільно-історичний процес відображення, відтворення об'єктивної дійсності суб'єктом, процес, що відбувається на основі матеріально-практичного освоєння дійсності. Будучи предметною істотою, людина-суб'єкт діє предметним способом. В. І. Ленін підкреслює, що здатність до чуттєво-предметної діяльності служить тією реальною основою, на якій виникають усі інші здатності, що їх має людина, включаючи і пізнавальні. Людина вступає в активну взаємодію з природою. Головний засіб соціально-історичного становлення і розвитку людини як суспільної істоти — це праця, яка змінює і розвиває буття людського суспільства. Будучи суб'єктом пізнавальної діяльності, людина в результаті її розвитку удосконалює і саму себе. Але зміст мислення зумовлений не самим мисленням, а чуттєво-предметною діяльністю людини. Саме тому активне не пізнання, а людина — як матеріально-практична, суспільно-історична істота. Як один із різновидів людської діяльності пізнання набуває смислу і значення лише як момент, сторона матеріально-практичної взаємодії людського суспільства з природою. Крім того, кожна людина, виступаючи як об'єкт пізнання, дістає можливість засвоїти соціально-історичний досвід минулих поколінь і реалізувати здобуті знання в історично визначеній сфері суспільного життя.

Без свідомості суб'єкта-людини пізнання неможливе. Характерна риса свідомості — її ідеальність. Свідомість, за визначенням В. І. Леніна, є суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності в ідеальних образах⁸. З положення, що свідомість становить властивість мозку, зовсім не впливає, що вона водночас і ідеальна і матеріальна. Ідеальність свідомості визначається ідеальним характером гносеологічних образів. А свідомість як найвища форма людського відображення матеріальної дійсності існує і функціонує саме через ці ідеальні образи. Поза пізнавальними ідеальними образами немає і не може бути свідомості.

Суб'єктивність свідомості визначається насамперед тим, що вона існує як внутрішній, духовний світ людини. Але, як ми вже підкреслювали, не все, що становить суб'єктивний світ окремої людини, залежить цілком і повністю від неї самої. Ідеальні образи зумовлюються передусім відображуваною дійсністю. Отож, об'єктивна дійсність завжди присутня у свідомості людини. Зміст пізнавальних образів залежить передусім не від духовного світу людини, а від об'єкта пізнання, і саме

⁷ Павлов Тодор. Избр. филос. прозв., т. 3.—М. 1962, с. 161.

⁸ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 76—84.

ці елементи образу є об'єктивним у суб'єктивному. Ось чому свідомість потрібно розуміти як єдність суб'єктивного і об'єктивного, діалектичне взаємопроникнення того, що залежить, і того, що не залежить від суб'єкта.

Свідомість нерозривно пов'язана із знанням. Розкриваючи взаємовідношення свідомості і знання, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «спосіб, яким існує свідомість і яким дещо існує для неї, — це знання»⁹. Свідомість не можна відривати від знання, але це не означає, що між ними можна ставити знак рівності. Людське знання є складним комплексом ідеальних образів, у яких відбита об'єктивна дійсність. Саме з їх допомогою людина осмислює навколишній світ, свої думки і дії, своє ставлення до світу і до самої себе. У цьому розумінні свідомість виявляється як знання, але вибирає в себе також емоційний і волевий моменти. Отож, терміни «свідомість» і «знання» не тотожні. До того ж не всяке знання є свідомість. Знання, яке не присутнє у процесі відображення людиною реальності і не впливає на її розуміння навколишнього світу і самої себе, не є свідомістю. Із свого боку, усвідомлення людиною об'єктивної дійсності і самої себе з допомогою нових зв'язків, сторін і взаємовідношень є пізнанням. Це означає, що свідомість виявляється і як пізнання, що пізнання — це необхідний компонент свідомості, без якого остання не може існувати і розвиватися. Але це тільки одна сторона питання. Пізнання не вичерпує ні всього змісту, ні всіх форм вияву свідомості. Щоправда, пізнання завжди пов'язане з участю всієї психіки людини — з розумом, волею, почуттям. У цьому розумінні свідомість і пізнання — однопорядкові. Пізнання, однак, переважно пов'язане з відкриттям нових зв'язків, сторін і взаємовідношень усвідомлюваного об'єкта, а свідомість може реалізуватися і на основі старого знання. Не можна випускати з уваги цю сторону складного питання про свідомість, коли ми досліджуємо його сутність.

Інша важлива характеристика людського пізнання полягає в тому, що воно виступає як випереджуваче відображення (Анохін), яке ґрунтується звичайно як на старих, так і на нових знаннях, набутих у процесі пізнання. Цілепокладання — надзвичайно важлива функція людського пізнання. «Павук, — підкреслює К. Маркс, — робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально»¹⁰.

Свідомість не тільки відображує об'єктивну дійсність, відтворюючи риси об'єктивної реальності у голові людини, а й з допомогою ідеальних образів творить щось нове, чого немає у дійсності і що має бути створене у практичній діяльності людини. Цією особливістю людське пізнавальне відображення відрізняється від усіх форм відображення, що передували йому. Людська свідомість є усвідомлене відображення дійсності, яке включає в себе рефлексію суб'єкта, випереджає розвиток об'єктивної дійсності і прогнозує цей розвиток за допомогою попередньо розробленого плану — мети. Усі ці характеристики у своїй єдності дають змогу зрозуміти сутність свідомості як вищої форми відображення, яка притаманна тільки людині і виникає на основі її трудової, виробничої діяльності.

⁹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів.— К.: Політвидав України, 1973, с. 589.

¹⁰ Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176.

Принцип відображення суспільного буття суспільною свідомістю лежить в основі всієї гносеології марксизму. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін підкреслювали винятково велику роль суспільної практики як основи, мети і критерію пізнання. Саме перетворення практики у предмет гносеології глибоко розкриває гносеологічний характер відношення між суспільним буттям і суспільною свідомістю.

Суспільна свідомість є суспільною не тільки тому, що вона причинно зумовлена суспільним буттям, а головним чином тому, що її носієм є суспільство. К. Маркс стверджував, що свідомість ніколи не може бути чимось іншим як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їх життя. Ось чому гносеологія не може розв'язати питання про первинність матерії і вторинність свідомості і про пізнаваність світу, якщо вона елімінує гносеологічне відношення між суспільним буттям і суспільною свідомістю.

Безпідставне і твердження стосовно того, що суспільна свідомість нібито відображує тільки суспільне буття, а природа залишається поза сферою цього відображення. Людина ніколи не відображує природу, її явища і закономірності, так би мовити, у чистому вигляді, а завжди як суспільно-історична істота. Природа відображується у свідомості людини як «олюднена природа», як природа, включена до сфери людської, історично визначеної виробничої, суспільної і пізнавальної практики. Ось чому, коли людина відображує природу, вона відображує її як суспільна істота і це відображення природи не відрізняється принципово од відображення суспільного буття.

Деякі автори-марксисты у своєму бажанні аргументувати гносеологічний характер відношення між суспільним буттям і суспільною свідомістю намагаються обґрунтувати якусь різницю між «природним» і суспільним буттям. Такий підхід, на наш погляд, не зовсім коректний.

Суспільне буття є результат діалектичної взаємодії способу виробництва матеріальних благ з певним географічним середовищем, яке безпосередньо взаємодіє із суспільством. Географічне середовище існує поза суспільним буттям, але суспільне буття реалізується у певному географічному середовищі і неможливе без нього. Певна річ, уся природа не «включається» в суспільне буття, але олюднена природа, природа, що «бере участь» у практичній виробничій діяльності людей, невіддільна від суспільного буття. Йдеться не про природу взагалі, а про географічне середовище у діалектичному взаємозв'язку з певним панівним способом виробництва матеріальних благ.

Водночас неправомірними є будь-які спроби уявити співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості як відношення тотожності. Методологічну неспроможність таких спроб В. І. Ленін переконливо розкриває, критикуючи погляд Богданова. За характеристикою В. І. Леніна, «теорія тотожності суспільного буття і суспільної свідомості є суцільна нісенітниця, є безумовно реакційна теорія»¹¹.

Коли обстоюється погляд, що людська свідомість є суспільною, це означає не отожднення суспільного буття із суспільною свідомістю, а з'ясування однієї з гносеологічних характеристик свідомості взагалі. Гадаємо, важко навести приклад так званого «чистого», «природного знання», яке було б відображенням тільки природи.

«Свідомість взагалі відображає буття,— це загальне положення всього матеріалізму. Не бачити його прямого і нерозривного зв'язку з положенням історичного матеріалізму: суспільна свідомість відобра-

¹¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 319.

жає суспільне буття — неможливо»¹². А трьома сторінками нижче В. І. Ленін писав: «Матеріалізм взагалі визнає об'єктивно реальне буття (матерію), незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства. Матеріалізм історичний визнає суспільне буття незалежним від суспільної свідомості людства. Свідомість і там і тут є тільки відображення буття, в кращому разі приблизно вірне (адекватне, ідеально точно) його відображення. В цій філософії марксизму, випитій з одного куска сталі, не можна виїняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні»¹³.

У спробах з'ясувати суспільний характер свідомості деякі автори ототожнюють суспільну свідомість з індивідуальною. Індивідуальна свідомість незалежна від тієї обставини, що вона має суспільний характер, не збігається із суспільною свідомістю. Суспільна свідомість характеризує суспільство, клас, націю, народ, співдружність народів, прошарки, колективи або людство загалом як суб'єкт пізнання. Розглядаючи соціальне пізнання в цілому, ми вважаємо, що суспільне буття відображають клас, нація, окрема група людей або окрема людина як представник даного колективу. В усіх випадках, коли відображується суспільне буття, у людей складаються певні погляди і почуття, які відбивають їх становище у суспільстві і строго визначену заінтересованість у його розвитку в певному напрямі. У широкому розумінні слова, виходячи з учення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, під суспільною свідомістю потрібно розуміти всю сукупність поглядів людей, їх уявленень, ідей, теорій, що відображають суспільне буття або його окремі сторони, при цьому людей — як представників окремих колективів, класів або прошарків.

Надзвичайно важливою рисою людської свідомості є здатність передбачати, прогнозувати, випереджати розвиток об'єктивної дійсності. Ця творча здатність є вищою формою відображення, притаманною тільки людському суспільству. Людське, творче відображення пов'язане і з нижчими формами його, але не тотожне їм, тому що якісно відрізняється за своєю специфікою, роллю і значенням.

Немає сумніву, що з'ясування відношення між суб'єктивним і об'єктивним у процесі пізнання має принципове значення для правильного розуміння основних філософських проблем пізнання. Діалектичний і історичний матеріалізм подолав односторонність, характерну для об'єктивізму і суб'єктивізму у ставленні до об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні. Об'єктивізм заперечує активність людської свідомості у процесі пізнання і в суспільній практиці, не вважаючи її необхідним елементом процесу реального перетворення природної і суспільної дійсності. Суб'єктивізм же, навпаки, не помічає і не визнає об'єктивних матеріальних основ пізнання, відриває пізнання від практики, вважає свідомість, волю, почуття і дії людини єдиними, нічим не зумовленими джерелами пізнання і визначальними факторами суспільного розвитку.

Отже, об'єктивізм односторонньо, перебільшуючи, трактує роль об'єкта у пізнанні, а суб'єктивізм — роль суб'єкта у цьому процесі. Ці дві позиції нібито виключають одна одну, якщо взяти вихідний принцип кожної з них. Проте вони схожі у головному, у своїй односторонності, що призводить до спотвореного і неспроможного тлумачення пізнавального процесу. Суб'єктивний ідеалізм звів суб'єкт пізнання до замкненого у собі індивіда, до його психічної діяльності. Об'єктивний ідеалізм проголосив суб'єктом «чистий» абсолютний дух, абсолютну ідею, бо-

¹² Там же, с. 317.

¹³ Там же, с. 320.

жественний розум. Величезне методологічне значення для наукової критики об'єктивізму і суб'єктивізму, для розкриття взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного у процесі пізнання має ленінський аналіз цієї проблеми. Підкреслюючи відмінності між об'єктивним і суб'єктивним у процесі пізнання, які насправді існують, В. І. Ленін разом з тим розкрив їх діалектичну єдність, взаємні переходи. У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» він показав наукову неспроможність поглядів буржуазних філософів, які зводять суб'єкт пізнання до відчуттів людини (махісти) і не визнають, що мозок — це орган думки, а мислення — функція мозку (Авенаріус).

Матеріалістичний напрям у філософії виходить з принципово іншої позиції у з'ясуванні питання про суб'єкт пізнання. Наприклад, на думку Л. Фейербаха, суб'єкт пізнання не свідомість індивіда, і не абсолютний дух, а предметна людська істота. «Мислить людина, а не Я, не розум»¹⁴, — пише Л. Фейербах. Мислить і відчуває не душа, бо душа є уособлена, гіпостазована, перетворена в особливу істоту функція мислення, відчуттів і волі, і не мозок, тому що мозок є органом, що не існує у відриві від цілого, від особи і її тіла. Незважаючи на те, що погляди Л. Фейербаха на суб'єкт пізнання мають відбиток антропологізму, вони були кроком уперед порівняно з ідеалізмом, а також матеріалізмом XVII і XVIII століть.

Однак справді наукове розуміння діалектики об'єкта і суб'єкта пізнання вперше змогла виробити тільки марксистсько-ленінська філософія. Під суб'єктом пізнання вона розуміє не відособленого індивіда, а суспільство, клас чи особистість, суспільну людину, суспільну істоту, члена соціального колективу, що має свідомість, активно пізнає і діє у строго визначених суспільно-історичних умовах.

Марксистсько-ленінська філософія відкинула отождолення категорій суб'єкта і суб'єктивного відображення. Суб'єкт становить не самі суб'єктивне відображення дійсності, не просто свідомість, а людину у всіх її суспільних відносинах, яка може здійснювати суб'єктивне, але в принципі адекватне, відображення об'єктивної дійсності. Людина, якій властива свідомість, невіддільно зв'язана з об'єктивною, матеріальною дійсністю, вона є формою буття цієї дійсності. Людина — це практична, предметна істота, яка втілює в собі і матеріальне, і ідеальне, причому ідеальне виступає як дериват матеріального. Розв'язуючи проблему суб'єкта, марксистсько-ленінська філософія виходить з розуміння людини як предметної суспільної істоти. Саме у цій постановці питання закладена методологічна основа діалектико-матеріалістичного обґрунтування відношення між суб'єктом і об'єктом пізнання. Будучи матеріальною істотою, людина, наділена свідомістю, своєю практичною діяльністю пов'язана з об'єктивною дійсністю, що стає об'єктом її пізнання.

Відомо, що головна хиба всього домарксистського матеріалізму — включаючи і фейербахівський, «полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі *об'єкта*, або в формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно*»¹⁵. К. Маркс підкреслював, що альтернативна постановка питання: або суб'єкт визначається об'єктом, або ж об'єкт визначається суб'єктом — є хибною. Про що йдеться, по суті, коли формулюється ця дилема? Йдеться про відрив суб'єкта від об'єкта, що дістав вияв у метафізичній постановці питання: «або — або». Одні філософи хибно тлумачили відсраження

¹⁴ Фейербах Л. Основные положения философии будущего.— Избр. филос. произв. М., 1955, т. 1, с. 198.

¹⁵ Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

і абсолютизували вплив суб'єкта на об'єкт, інші зводили все до одностороннього і односпрямованого впливу об'єкта на суб'єкт. В. І. Ленін у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» розкрив діалектику відображення об'єкта суб'єктом і водночас з'ясував роль практики як об'єктивної основи відношення людини до природи і, насамперед, як основи, рушійної сили і критерію пізнавального відображення об'єкта суб'єктом¹⁶.

У діалектичній єдності відображення і практики, творчості В. І. Ленін знайшов єдину правильну методологічну основу розв'язання старих філософських суперечностей між об'єктом і суб'єктом пізнання. Відрив відображення від предметно-матеріальної діяльності перетворює суб'єкт на пусту абстракцію, применшує його творчу, перетворюючу роль в об'єктивній дійсності. Потрібно врахувати, що правильне розв'язання проблеми суб'єкта саме по собі неможливе без визнання принципу відображення. Суб'єкт пізнає об'єктивну дійсність. Це означає, що він відображує об'єкт. Без відображення не можна говорити про гносеологічний об'єкт. Крім того, повне, всебічне і точне відображення об'єкта можливе не як результат пасивного споглядання об'єкта, а як акт творчої, практичної діяльності.

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін з притаманною йому ясністю думки і науковою проникливістю розв'язує питання про об'єкт пізнання. Об'єкт — це існуюча поза суб'єктом реальність, невіддільна сторона матерії. Не можна зводити до об'єкта пізнання всю об'єктивну дійсність, ставити знак рівняння між ними. Закономірності, взаємовідношення між явищами і самі явища об'єктивної дійсності стають об'єктом пізнання тільки включаючись у практичну, пізнавальну і перетворюючу діяльність суспільної людини-суб'єкта.

Існує чуттєво-практичне і теоретичне відношення суб'єкта до об'єкта пізнання. У процесі чуттєво-практичного відношення суб'єкта до об'єкта матеріальний характер об'єкта для людини очевидний, він даний безпосередньо. Теоретичне відношення суб'єкта до об'єкта є ідеальним. Саме на цій підставі ідеалізм робить усе можливе, щоб розірвати діалектичну єдність об'єкта і суб'єкта пізнання. Ідеалісти намагаються спекулювати на тому, що в пізнавальній діяльності суб'єкта змістом його понять, ідей, теорій є не самі властивості, зв'язки і відношення відображуваних явищ, а результат їх відображення, тобто ідеальні образи. Пізнавальний процес — це перехід від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення і від нього — до практики як мети, рушійної сили і критерію пізнання. Тому було б важко зрозуміти сутність суб'єкта, аналізуючи лише одну з частин цього процесу. Не можна з'ясувати специфіки теоретичного відношення суб'єкта до об'єкта без осягнення пізнавального процесу в його цілісності, без визнання визначальної ролі чуттєво-предметної, практичної діяльності людей.

Не слід розглядати суб'єкт практичної дії і суб'єкт пізнання як дві різні монади, як два незалежні, відособлені феномени. Суб'єкт єдиний. Людина пізнає об'єктивну дійсність з метою її перетворення. І навпаки — змінюючи об'єктивну реальність, вона пізнає її.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що марксистська теорія пізнання виходить із соціальної зумовленості суб'єкта пізнання. На відміну від різних шкіл суб'єктивного ідеалізму, марксизм-ленінізм не зводить суб'єкт пізнання до окремих, абстрактних індивідів. Пізнання у його цілісності здійснюється людським суспільством, незважаючи на те, що суспільство реалізує цю свою діяльність за допомогою індивідуальностей, історично визначених осіб. Суб'єктом конкретного піз-

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 128—133.

навального акту є окремий індивід, людина у своїй цілісності. Але суб'єкт пізнання взагалі — це людство в цілому.

Щодо пізнання, яке здійснюється окремою людиною, поняття об'єкта пізнання поступається місцем предметові пізнання. Об'єктом всього людського пізнання є природа, суспільство і людське мислення. Цей об'єкт — безконечний і невичерпний. Пізнання окремої людини або якої-небудь науки завжди охоплює тільки певну частину об'єкта всього пізнання. Об'єкт пізнання таких наук, як етика, політична економія, історія, естетика, етнографія та ін., — один і той самий — суспільство, але їх предмети — різні. Різниця між цими предметами впливає з об'єктивних відмінностей у явищах і закономірностях, що їх вивчає відповідна наука.

У марксистській літературі часто-густо йдеться про відмінності соціального пізнання і пізнання природи, пізнання закономірностей природного і суспільного буття. Безперечно, різниця між цими закономірностями двох порядків є і нею не слід нехтувати. Разом з тим потрібно мати на увазі ту обставину, що людина і людське суспільство не існують поза природою і її закономірностями. Досліджуючи суспільне буття, ми досліджуємо і закономірності природи, які функціонують на якісно новій основі — суспільній. Крім того, суб'єкт пізнання і природних (у «чистоту» вигляді) і суспільних закономірностей — один і той самий. Предмет пізнання природи і суспільства різний, але суб'єкт пізнання — це завжди людина, суспільство. Не випадково параграф п'ятий першого розділу «Матеріалізму і емпіріокритицизму» В. І. Ленін називає «Чи мислить людина за допомогою мозку?». Відзначаючи, що мозок — орган мислення, а мислення — функція мозку, В. І. Ленін підкреслює, що мислить не мозок, а людина за допомогою мозку. Пізнає не ідеалістично витлумачена абстрактна людська свідомість, а людина в її цілісності, яка має свідомість. Тому її свідомість, а отже — і її пізнання, завжди соціальне. У цьому розумінні все пізнання, здійснюване людиною і людством, — соціальне. Його об'єктом є не тільки суспільне буття, а й уся природна дійсність, пропущена крізь призму суспільних потреб. Це стосується не тільки суспільної, а також і групової та індивідуальної свідомості. Марксистсько-ленінський аналіз показує, що предмет конкретного пізнавального акту — це результат поглибленої взаємодії між об'єктом і суб'єктом пізнання у процесі вивчення тих характерних сторін об'єктивної дійсності, що ними цікавиться на певному етапі суб'єкт пізнання. За такого підходу предмет пізнання розглядається як частина об'єктивної реальності, незалежної від суб'єкта пізнання, а зміст і параметри кожного предмета пізнання — як такі, що реально існують у дійсності. Межі і зміст предмета конкретного пізнання закладені в природі закономірностей, сторін, особливостей об'єкта пізнання, що вивчаються. У процесі розвитку людського знання розкриваються все нові й нові горизонти для виявлення сутності явищ і процесів, що досліджуються. У ході проникнення пізнання від явища до сутності, на основі суспільно-історичної практики окреслюються, уточнюються і з'ясовуються межі предмета кожного різновиду пізнання. Враховуючи все це, ми можемо з цілковитою на те підставою стверджувати, що предмет пізнання окреслюється під час діалектичної взаємодії суб'єкта і об'єкта всього людського пізнання.

На ранній стадії розвитку людського суспільства пізнання було безпосередньо вплетене у практичну діяльність. Для цього етапу характерний був збіг об'єкта і предмета пізнання в єдиному, нерозчленованому комплексі знання про природу і суспільство. В результаті трудової діяльності людини, розвитку продуктивних сил суспільства безперервно

розвивалося і пізнання. Його закріплення в єдиному і нерозчленованому комплексі знань стало дедалі важчим. Поступово виділяються різні галузі пізнання, зокрема соціальне та природничонаукове пізнання, що зумовлює утворення відособлених систем знання. Залежно від предмета пізнання, від його форми і змісту, від його особливостей визначаються форма, система, структура і зміст основних галузей людського пізнання, специфіка їх функціонування і розвитку.

У цій статті ми зробили спробу розглянути лише деякі проблеми теорії пізнання, принципи дослідження яких сформульовано у роботі В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Твір В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» є блискучим прикладом непримиренної боротьби проти всіх і всяких відступів від революційної марксистської теорії і разом з тим — взірцем творчого дерзновення і новаторства. Це — видатний науковий внесок у розвиток марксизму, зроблений в ім'я торжества великого комуністичного ідеалу. Тому праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» увійшла до золотого фонду класичних творів революційного марксизму.

* * *

В труде «Материализм и эмпириокритицизм» В. И. Ленин подверг критике основные направления буржуазной философии конца XIX—начала XX в., обобщил достижения естествознания, развил и обогатил теорию диалектического и исторического материализма. Основываясь на научном, материалистическом решении основного вопроса философии, В. И. Ленин раскрыл диалектику объективного и субъективного, особенности отношения объекта и субъекта в процессе познания. В. И. Ленин рассматривает познание как общественно-исторический процесс творческого отражения, активного воссоздания объективной реальности субъектом на основе материально-практического освоения действительности, выявляет специфику субъективации объекта и объективации субъекта в ходе познания. Это позволяет научно решить вопрос о соотношении понятий «объективная реальность», «объект» и «предмет познания», осмыслить особенности и взаимосвязь современного социального и естественнонаучного познания.

«Материализм и эмпириокритицизм» является образцом конкретно-исторического, последовательно партийного решения фундаментальных проблем гносеологии, творческого развития марксистской теории.

С. Б. КРИМСЬКИЙ

В. І. ЛЕНІН ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАННЯ СУТНОСТЕЙ ВИСОКИХ ПОРЯДКІВ

Розробка В. І. Леніним фундаментальних положень діалектико-матеріалістичної філософії в його класичному творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» була пов'язана з розв'язанням актуальних методологічних проблем в усіх галузях соціально-практичної та культурно-історичної діяльності, зокрема з висвітленням філософських питань природознавства. Розв'язуючи завдання діалектико-матеріалістичного осмислення «гігантських, запаморочних успіхів науки в питанні про будову матерії», які сталися на початку ХХ ст., тобто після класичних досліджень Ф. Ен-

гельса з проблем діалектики природи¹, В. І. Ленін чітко усвідомлював, що в нових історичних умовах соціалістичних революцій та революційних перетворень в науковому пізнанні одного тільки аналізу філософських питань природознавства чи навіть синтезу його фактичних результатів недостатньо.

В. І. Ленін поставив і розв'язав грандіозне завдання розвитку єдиної, за його висловом, діалектико-матеріалістичної теорії науки, яка б відповідала практичним потребам революційної боротьби за створення нового соціалістичного суспільства. Утвердження марксистської теорії науки, посідаючи визначне місце в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», робить цей твір В. І. Леніна особливо актуальним в наш час, коли завдяки науково-технічному прогресові проникнення пізнання в універсум, у всезагальну закономірну взаємозумовленість матеріального світу досягає таких глибоких рівнів, засвоєння яких вимагає постійного нарощування теоретичного потенціалу діалектико-матеріалістичного усвідомлення стратегії наукового пошуку. У руслі розробки цих масштабних завдань методологічного забезпечення науково-технічного прогресу В. І. Ленін розвинув учення про ідеал та «основний дух» науки. Він показав, зокрема, що більшість учених в умовах так званої кризи у фізиці не відмовились «від ідеалу науки представити дух і волю, як «складні дії частинок матерії», тобто від матеріалістичного монізму², і розкрив «матеріалістичний основний дух фізики, як і всього сучасного природознавства»³.

Це означає, що головні риси наукового пізнання виявляються похідними від принципу об'єктивності в аналізі пізнавальних явищ, тобто від матеріалістичного розуміння самих основ наукового підходу до світу. «Основна риса матеріалізму, — підкреслював В. І. Ленін, — саме та, що він *виходить* з об'єктивності науки, з визнання об'єктивної реальності, відображуваної наукою...»⁴. Інакше кажучи, матеріалізм і наука — неподільні, органічно пов'язані, бо матеріалізм забезпечує з ідейно-теоретичного боку розвиток конкретнонаукового пізнання, а останнє підкріплює та підтверджує найпоследовніший матеріалізм — марксистсько-ленінську філософію. Саме тому в періоди посилення імперіалістичної реакції ідеалістичні течії буржуазної філософії виступили проти «перебільшення цінності та значення природознавства»⁵. І тільки марксизм-ленінізм взяв на себе історичну місію захисту основного матеріалістичного ідеалу та духу науки.

Щодо цього фундаментальне значення ленінського «Матеріалізму і емпіріокритицизму» і полягає в тому, що розробка в ньому питань теорії науки передбачала розкриття суті наукового пізнання і його діалектико-матеріалістичних орієнтирів як адекватної форми засвоєння об'єктивної істини. Маючи на увазі саме об'єктивну істину, В. І. Ленін виступає за «визнання єдиним шляхом до цієї істини шляху науки, яка стоїть на матеріалістичній точці зору»⁶.

Така концепція наукового пізнання в його єдності з діалектико-матеріалістичною методологією як єдино правильним, об'єктивно істинним орієнтиром людської думки та дії мала величезне значення в період «кризи» природознавства, коли чимало буржуазних учених під впливом ідеалістичної філософії почали хитатись у питанні про цінність

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 172.

² Там же, с. 282.

³ Там же, с. 299.

⁴ Там же, с. 288.

⁵ Там же, с. 343.

⁶ Там же, с. 133.

науки, про об'єктивну істинність тих її результатів, які в ході революційного перегляду класичних уявлень виявилися відносними істинами. Ось чому в умовах кризи принципів механістичного природознавства, зміни наукової картини світу та появи нових «некласичних» горизонтів пізнання суті фізичних процесів В. І. Ленін і почав працювати над «теорією науки, яка приблизно відображає об'єкт, тобто наближається до об'єктивної істини», показавши принципову несумісність матеріалістичної теорії науки з «теорією довільною, фантастичною, чисто умовною, наприклад, теорією релігії або теорією шахової гри»⁷.

У руслі філософсько-методологічної розробки діалектико-матеріалістичної теорії наукового пізнання В. І. Ленін розвинув нові уявлення про «межі істини». Відомо, що метафізична філософія вважала істинними лише такі наукові твердження, які раз і назавжди встановлені, безумовні та безмежні щодо усіх обставин пізнання явищ. Всупереч такому догматичному розумінню істинності пізнання В. І. Ленін, узагальнюючи нові проблемні ситуації розвитку природознавства в ХХ ст., довів, що істина залишається сама собою, не втрачає своїх характеристик лише в певних межах, за якими вона або звужується стосовно предметного поля свого розкриття, або, навпаки, розширюється. «...Межі істини кожного наукового положення,— писав він,— відносні, будучи то розсовувані, то звужувані дальшим зростанням знання»⁸. Відповідно, у відносній формі розкривається і об'єктивний зміст постулатів, принципів та законів науки. Кожна закономірність, відзначає В. І. Ленін, становить абсолютну істину лише у певних межах, тобто «закон виявляється істиною «лише приблизно»⁹. І справді, розвиток сучасної наукової картини світу підтвердив, що функціонування усіх законів природознавства має цілком визначений масштаб, який характеризується як «віхами» тими чи іншими рівнями пізнання сутності явищ, певними фундаментальними фізичними константами типу постійної Планка, швидкості світла, постійної гравітації та ін.

Наукове осмислення цієї якісно нової ситуації в методології науки потребувало діалектико-матеріалістичного підходу до розв'язання питання про співвідношення відносного і об'єктивного. Адже метафізична концепція наукового пізнання була обмежена тим, що потребу в перегляді істин, законів чи постулатів, тобто виявлення їх відносності, постійної змінюваності і навіть конкурентну боротьбу множин гіпотез як форму розкриття цих наукових тверджень вважала ознакою їх суб'єктивності, відсутності того об'єктивного змісту, який нібито робить їх непохитними і за формою, і за суттю. В. І. Ленін розкрив теоретичну неправомірність цієї антидіалектичної альтернативи відносного та об'єктивного, висунувши і обґрунтувавши тезу про відносність сутності самих речей, тобто субстанційних рівнів пізнання матеріального світу. «Суть» речей або «субстанція»,— писав він,— теж відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів... Діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *sic* пізнання природи прогресуючою наукою людини»¹⁰. Інакше кажучи, відносними можуть бути не тільки постулати науки, але й об'єктивні сутності, не лише феномени гносеології, а й онтології. Відповідно до цього В. І. Ленін і наголошує на існуванні «мірки або моделі, до якої наближається наше відносне пізнання», тобто розкриває його зумовленість

⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 304.

⁸ Там же, с. 125.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 256.

певними «зрізами» самої реальності¹¹. Відкриття відносності субстанції, відносності онтологічних припущень в теоретичних системах наукового пізнання і було тим найпарадоксальнішим фактом революційної ломки класичної картини світу, пояснення якому було знайдено лише в межах марксистсько-ленінської методології природознавства.

Як відомо, проблема відносності онтологічних припущень теорій є однією з центральних в сучасній логіці та методології науки. Йдеться про те, що математично-концептуальна структура наукових теорій припускає можливість їх інтерпретації, тобто опредмечення, на широкий (іноді дуже широкий) області об'єктів. Навіть така предметна фізична теорія, як загальна теорія відносності, може інтепретуватись і на явищах мікросвіту, на предметному полі фізики елементарних частинок, і на явищах мегасвіту, тобто у сфері космогонічних процесів розвитку зірок та галактик. Ще більш виразно ця відносність виступає, коли йдеться про математичні теорії, подібні до булевої алгебри, які опредмечуються на багатьох онтологічних системах, наприклад, типу релейно-контактних схем, нейронних сітках, арифметичних відношеннях між нулем і безко-нечністю та ін.

Таку відносність онтологічних систем опредмечення теорії, безперечно, не слід перебільшувати, як це роблять, наприклад, неопозитивісти. В даному разі маються на увазі не об'єкти матеріальної дійсності самі по собі, а предмети теорії, тобто ідеалізовані об'єкти, які хоч і не довільні, але пов'язані з абстрагуючою здатністю теоретичних систем відносно об'єктивного горизонту явищ. Тому В. І. Ленін, аналізуючи проблему відносності об'єктивних сутностей, відображуваних теоріями, водночас засуджував ревізійоністські намагання ототожнення об'єктів дійсності з об'єктами (предметами) теоретичних уявлень. Так, характеризуючи погляди Адлера, він відзначає, що той «не знайшов нічого розумнішого, як «поправляти» Дюгема таким чином: він, мовляв, усуває «реальності, приховані за явищами, тільки як об'єкти теорії, а не як *об'єкти дійсності*». Це вже знайома нам критика кантіанства з точки зору Юма і Берклі»¹². На противагу такому ідеалістичному ототожненню предметів теорії і матеріальних речей самих по собі В. І. Ленін доводить, що матеріалізм визнає «абсолютне» існування об'єктів, тобто існування речей поза людським пізнанням»¹³. Це абсолютне існування речей і відображається раціональним змістом філософського поняття «річ в собі». Відповідно до цього В. І. Ленін критикує «сплутання нашими махістами кантіанської і матеріалістичної речі в собі»¹⁴.

Отже, існує об'єкт в абсолютному смислі, те, що відображається матеріалістичною інтерпретацією поняття «річ в собі» і об'єкт у відносному смислі, тобто «річ для нас». Причому ніякої принципової різниці між «річчю в собі» і «річчю для нас» не існує. Вони діалектично пов'язані таким чином, що перше перетворюється у друге. Інакше кажучи, предмети нашого пізнання, наших теорій постійно змінюються, є відносними. Але це не ставить під сумнів абсолютне існування матеріальних тіл як об'єктивної реальності поза пізнанням, того, що В. І. Ленін іноді (у смислі збігу абсолютної та об'єктивної істини) називає «абсолютною природою». «...Всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної), — писав він, — відповідає об'єктивна істина, абсолютна природа»¹⁵.

¹¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 127.

¹² Там же, с. 305.

¹³ Там же, с. 16.

¹⁴ Там же, с. 74.

¹⁵ Там же, с. 126.

Абсолютна природа, проте, не є чимось застиглим; вона діалектично діє, «живе», рухається, і тому розкривається у безлічі відносних сторін чи «зрізів» свого буття, сяє незліченною багатоманітністю своїх рухомих «граней». Вона не зводиться ні до якої однієї незмінної сутності, самовизначаючись у кожному мить вічного розвитку як відносна субстанція людського світу пізнаваних явищ. Причому ця відносність не є ординарним діалектичним вираженням абсолютного як такого. Новаторство підходу В. І. Леніна до діалектики абсолютного та відносного і полягало в тому, що в умовах «кризи» природознавства, коли змінюваність наукових положень оголошувалась ознакою їх суб'єктивності, він розкрив нерозривність відносного і об'єктивного, не зводячи останнє лише до абсолютного. Ось чому ідея «відносності субстанції» пов'язувалась В. І. Леніном з обґрунтуванням концепції про об'єктивну багатоступінчатість сутності речей, про багаторівневість субстанції, про рух пізнання від сутності першого до сутності другого й інших високих порядків, аж до сутностей n -гатунку. На розкритті особливостей і методологічних умов переходу пізнання від сутностей перших порядків до сутностей високих порядків замикалось багато питань розробленої В. І. Леніном діалектико-матеріалістичної теорії науки.

В. І. Ленін показав, що революція в новітньому природознавстві була типовим виявом якісного стрибка в пізнанні фізичних процесів, предметним змістом якого став перехід до нових, більш високих (за порядком заглиблення у субстанційні рівні будови світу) сутностей обґрунтування явищ природи. Він встановив, зокрема, що переворот, пов'язаний з цим переходом до сутностей високих порядків, «стосується змін у моделі фізичного світу», а не основного питання філософії¹⁶. Інакше кажучи кожний новий горизонт заглиблення у субстанційні основи явищ означає не що інше, як створення нової моделі будови матерії і, відповідно (за поширеною тепер термінологією), стилю наукових досліджень у рамках дальшого збагачення діалектико-матеріалістичного розуміння світу. Власне це і має на увазі В. І. Ленін, коли на прикладі стихійного матеріаліста у фізиці А. Ріккера показує, яку треба обрати «систему тактики» у «боротьбі за істину» на нових рівнях заглиблення у сутності процесів природи¹⁷. Такою системою тактики у природознавстві є усвідомлення об'єктивного змісту нових наукових теорій. А здійснити це усвідомлення можливо лише на ґрунті діалектико-матеріалістичної стратегії науки, яка є сучасною методологією наукових досліджень.

Потреба в особливій тактиці «боротьби за істину», що якісно відрізнялась би від методології механістичного природознавства, актуалізувалась новою гносеологічною ситуацією в розвитку науки, величезним розширенням сфери пізнаваних явищ, відкриттям нескінченної перспективи дальшого заглиблення в суть фізичних процесів, наближення до пізнання сутностей n -порядку, тобто таких високих рівнів вивчення будови матерії, у яких розкривається субстанційна самодетермінованість явищ, невичерпність взаємодії причин та наслідків. Для засвоєння людиною цієї невичерпної взаємодії та можливостей нескінченного заглиблення пізнання від сутностей першого до сутностей n -порядку потрібна безконечна праця людської думки та дії. «... Природа,— відзначав В. І. Ленін,— безконечна, як безконечна і найдрібніша частка її (і електрон в тому числі), але розум так само безконечно перетворює «речі в собі» в «речі для нас»¹⁸. Блискучим виявом цієї сили людського розуму і стала ленінська концепція багаторівневості пізнання сут-

¹⁶ Там же, с. 253.

¹⁷ Там же, с. 269.

¹⁸ Там же, с. 305.

ності явищ, що підвела методологічну базу під гносеологічний оптимізм науки ХХ ст.

Зрозуміло, що безконечне заглиблення в суть процесів матеріального світу, перехід до пізнання сутностей високих порядків призводять до нарощення складності наукової картини природи та відображуваних нею явищ. Тому В. І. Ленін, характеризуючи збагачення стосовно класичного природознавства наукових уявлень про природу, підкреслював неминучість того, що хід наукового прогресу утвердить «ще незмірно складнішу картину світу, як *рухомої матерії*»¹⁹. Цим тенденціям діалектично протистоїть нарощування інтегративності знання про сутності високих порядків та висування на перший план наукового прогресу проблем аналізу так званих кооперативних властивостей об'єктів, пізнання єдності світу. Прогрес науки, відзначає В. І. Ленін, дає все більш глибокі характеристики «одного єдиного світового процесу»²⁰.

Одним із виявів такого наближення до розкриття «єдиного світового процесу» є, на думку В. І. Леніна, математизація знання. Перехід до вивчення сутностей високих порядків, пише він, — це насамперед успіх в пізнанні єдності світу та його моделюванні у системах математичних рівнянь. В. І. Ленін відзначає, зокрема, різючу аналогічність диференціальних рівнянь щодо різних сфер явищ, наприклад гідродинаміки, електромагнетизму, вихрового руху, динаміки газів та ін. Останнє свідчить, продовжує він, про те, що фізична природа на глибоких рівнях своєї самодетермінації функціонує єдино за своєю формою.

Це важливе лєнінське положення яскраво підтверджується в сучасних умовах розвитком варіаційних принципів у природознавстві. Так, чимало основних положень фізичної науки вдалось тепер звести з математичного боку до завдань варіаційного числення. Саме варіаційні принципи, які дозволяють з усієї множини можливих станів фізичної системи виділяти за екстремальними значеннями параметрів такі її характеристики, які піддаються дійсній реалізації, показали, що основні фізичні закономірності мають однакову форму. Адже завдяки варіаційним принципам було встановлено, що типова для фізичних систем властивість екстремальності є вираженням детермінізму та законів збереження²¹. Це і засвідчує причетність варіаційних задач до основних категоріальних структур предмета фізичних досліджень, що пов'язані з аналізом матерії, форм її руху та причинності. Отже, екстремальні принципи виявились загальними для закономірностей механічного, електромагнітного, квантовомеханічного та інших різновидів руху матерії.

Суперечність між нарощуванням складності пізнаваних явищ та посиленням ролі інтегративних принципів, рухом пізнання до встановлення єдності об'єктів (що виражається у дальшій математизації пізнавальних засобів) розв'язується завдяки встановленню на рівні сутностей високих порядків простих та однорідних елементів, які породжують багатоманітність і складність явищ. Ці елементи, зрозуміло, виступають простими не у розумінні своєї будови, а в аспекті елементарних одиниць виявлення найскладнішого, тобто з боку здатності уніфікувати багатоманітність явищ, зводити їх до обмеженої кількості базисних начал.

Зі встановленням таких простих та однорідних елементів В. І. Ленін і пов'язує можливість математичного моделювання глибоких рівнів

¹⁹ Там же, с. 274.

²⁰ Там же, с. 146.

²¹ Див.: Разумовский О. С. Современный детерминизм и экстремальные принципы в физике. — М., Наука, 1975.

проникнення пізнання у суть явищ. В даному плані він кваліфікує як значний успіх природознавства «наближення до таких однорідних і простих елементів матерії, закони руху яких допускають математичну обробку»²². Звідси, проте, не випливає, що вихід пізнання на рівні високих порядків висуває на перший план прості сутності. Справа не в тому, що сутності високих порядків є простими. Навпаки, вони такі складні, що найекзотичніші математичні побудови мають вигляд спрощених абстракцій стосовно цієї зростаючої складності процесів на рівні самого «фундаменту» матеріальних явищ. Одним з об'єктивних показників такого спрощення виступає та міра розкладення пізнавальних процесів на елементарні одиниці, яка дозволяє зводити ці процеси до сукупності однорідних елементів. Ця міра і є межею математичного моделювання. «Однорідність об'єкта фізики», пише В. І. Ленін, є умовою «застосовності вимірів і математичних обчислень»²³.

Отже, проникнення науки на рівні вивчення сутностей високих порядків висуває проблему об'єктивних і суб'єктивних умов відносного спрощення найскладніших об'єктів, яка асоційована з можливістю їх математичного моделювання, квантифікації та множинно-елементного уявлення. Математизація тим самим, на думку В. І. Леніна, не є процесом з усіх боків безмежним. Там, де перестає діяти принцип простоти, де об'єкти не допускають навіть відносного спрощення, стандартизації та уніфікації, там математичні абстракції стають неефективними. Щодо цього показовими є твердження деяких видатних представників сучасного природознавства, де йдеться про те, що «у кінцевому підсумку фізика не буде вимагати математичного формулювання»²⁴.

Можна встановити умови ефективності математичних абстракцій. Але тільки в певному розумінні, бо якщо ми замінимо нестандартні об'єкти системою спрощуючих моделей, якщо ми створимо немовби «камеру обскура», через яку ієрархія нарощування складності при переході від сутності першого порядку до сутностей n -порядку буде дзеркально відображатись зворотною тенденцією зведення складності об'єктів сутностей високого порядку до більш простих об'єктів сутностей перших порядків, то за таких умов математизація виявляється безмежною. Так, нестандартні фізичні закономірності можна звести до їх зручнішого уявлення як інваріантів деяких перетворень або до певних симетрій. Тоді прогрес у математичному формулюванні подібних закономірностей стане передумовою дальшого пізнання визначуваного ними кола явищ. Отже, проблема математизації наукового пізнання має діалектичний характер, оскільки математичні засоби, будучи обмеженими в одному ракурсі, у іншому виступають чинником наукового прогресу в усій неосязності його перспектив.

Пов'язуючи ефективність математизації зі спрощуючими абстракціями щодо складних об'єктів, В. І. Ленін не принижував статусу математичних засобів, а, навпаки, підкреслював їх велику роль у ситуаціях, коли наука дедалі частіше стикається з об'єктами, які не піддаються наочному уявленню. Щодо цього, позитивно коментуючи книжку А. Ріккера з питань методології фізики, В. І. Ленін звертає увагу на такий характерний приклад «з незліченної маси випадків у розвитку науки». Він пише, що «кіляця Сатурна здаються в телескоп суцільною масою. Математики довели обчисленням, що це неможливо, і спектральний аналіз підтвердив висновки, зроблені на підставі обчислень»²⁵.

²² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 301.

²³ Там же, с. 292.

²⁴ Див.: Фейнман Р. Характер физических законов.— М.: Мысль, 1968, с. 58.

²⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, т. 18, с. 269.

Наведений приклад має важливе значення для ленінської аргументації, засвідчуючи, з одного боку, зростаючу міць математичних абстракцій теоретичного мислення, а з другого — фактичну ненаочність об'єктів сучасної науки, яка в умовах відсутності безпосередньої емпіричної констатації їх характеристик приводить до уявних ефектів, до позірності, видимості. Такі ситуації ненаочності, відсутності безпосередньої емпіричної фіксації дедалі частіше виникають в сучасному науковому пізнанні при переході до вивчення сутностей високих порядків. Вони зумовлюють нестандартність тих уявлень та засобів, якими має оперувати сучасне наукове мислення. Це, в свою чергу, призводить до зростання дивовижності результатів дослідження на глибоких рівнях аналізу суті явищ.

В. І. Ленін відзначає, зокрема, що при заглибленні в суть явищ відкриваються «перетворення рухомої матерії з одного стану в інший, видимо, з нашої точки зору непримиримий з ним», тобто відбувається дещо «дивовижне з точки зору «здорового глузду»²⁶. Розум людини, підкреслює він, хоч і відкрив вже досить багато незвичайних феноменів, проте продовжує і буде надалі продовжувати своє проникнення у сферу дивовижного та незвичайного. Хід сучасного наукового пізнання щоразу підтверджує цей ленінський прогноз, про що свідчить, навіть з формально-математичного боку, введення таких кількісних характеристик мікрооб'єктів, як міра «дивовижності», «шарму», «кольору» (хоч в цьому випадку йдеться про такі явища, які не мають «вигляду», бо є значно меншими, ніж довжина хвиль видимого світла).

Сполучення дивовижності на глибоких рівнях пізнання будови матерії з ненаочністю та опосередкованістю емпіричних свідчень існування певних об'єктів приводить до появи при переході до сутностей високих порядків таких феноменів, які істотно відрізняються за фізичними властивостями від тіл та явищ, що репрезентують матеріальне буття у звичайному для нас вигляді. Ця різниця така значна, що деякі вчені, схильні до ідеалізму, почали твердити про якусь «духовну речовину», що нібито лежить у фундаменті фізичних процесів.

На противагу таким висновкам В. І. Ленін, не заперечуючи відсутності у нестандартних об'єктів на глибоких рівнях пізнання суті фізичних процесів звичайних, у предметно-фізичному розумінні властивостей природного існування, водночас показав, що вони мають особливий, раніше не відомий, статус «квазіматеріальних субстанцій», тобто є матеріальними за гносеологічним критерієм незалежності від свідомості, але несхожими ні на що у фізичному світі конкретно-предметного буття. «Заперечувати апріорі, проти вказівок досвіду, — підкреслював він, — існування «квазіматеріальних субстанцій», відмінних від звичайної матерії (атомів і ефіру) немає підстав»²⁷.

Значення цієї ленінської тези про можливість зіткнення наукового пізнання з «квазіматеріальними субстанціями» при засвоєнні сутностей високих порядків важко переоцінити. І справді, відкриття в сучасній науці таких об'єктів, як віртуальні частинки, що мають лише потенціальне буття, використання у фізичних теоріях таких гіпотетичних сутностей, як кварки, монополі, хронони та ін., введення в сучасне розуміння космологічної картини всесвіту топологічного «зоопарку» різних витворів чотирьохмірного простору-часу (що мають статус ідеалізованих відношень та явищ і лише у граничному випадку збігаються з емпіричними ситуаціями) — повністю підтверджує існування певних

²⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, — Там же, т. 18, с. 255.

²⁷ Там же, с. 269.

«квазіматеріальних субстанцій», появу яких на глибоких рівнях вивчення суті фізичних процесів передбачав В. І. Ленін.

Ленінський прогноз стосується не тільки методологічного усвідомлення результатів фізичних досліджень. Стверджуючи можливість «квазіматеріальних субстанцій», В. І. Ленін поставив нове філософсько-світоглядне питання про субстанційний еквівалент видимості, позірності на рівні сутності. Тут справді йдеться про позірність на рівні сутності, бо нестандартні субстанції лише здаються «квазіматеріальними» за деякими своїми конкретними властивостями, лишаючись об'єктивною реальністю за своєю природою. Останнє має принципове світоглядне значення.

Викриваючи обскурантизм іманентної школи в буржуазній філософії, В. І. Ленін наводить вислів одного з її лідерів, Шуберт-Зольдерна, який скаржився на те, що «природознавство абстрагує від усіх відношень свідомості». В такій абстракції від свідомості іманенти, зазначає В. І. Ленін, бачать «головне зло», тоді як марксистки вважають, що «в цьому і полягає матеріалізм»²⁸. Інакше кажучи, прогрес науки стверджує об'єктивність наукової картини світу попри усі суб'єктивні чинники пізнавальної діяльності людини.

Звичайно, В. І. Ленін не заперечував і тенденції зростання активності суб'єкта в розвитку сучасного наукового пізнання. Але він вважав, що суб'єктивність пізнання виявляється не в його заглибленні в сутність явищ, а в метатеоретичних контекстах їх усвідомлення. Так, критикуючи махістський погляд, згідно з яким «нібито неможливим є повний опис даного або знаходженого нами без певного Я, без спостережника або описувача», В. І. Ленін відзначає, що такий підхід змішує об'єктивний зміст досвіду з його рефлексією²⁹.

Цей ленінський висновок має істотне значення для розуміння евристичних принципів сучасного природознавства, зокрема принципу доповняльності. Адже останній полягає не в тій повноті опису, яка досягається через введення погляду спостерігача, а в об'єктивній відносності кожної картини явища щодо різних експериментальних засобів та в необхідності їх взаємної кореляції.

Отже, згідно з тенденцією прогресу усєї наукової картини світу, «теорія фізики стає все більш і більш натуральною» — такий, на думку В. І. Леніна, найважливіший підсумок досвіду розвитку природознавства ХХ ст.³⁰ А це зростання «натуральності» змісту та результатів сучасного наукового пізнання знаходить своє вираження у його дальшій діалектизації і практизації, тобто в розширенні науково-технічного петворення дійсності.

В. І. Ленін високо оцінює успіхи науки в теоретичному засвоєнні світу. Проте для нього теоретизація асоційована з самим формуванням наукового погляду на природу та його вичленуванням з стихійно-практичного контексту синкретичної людської діяльності. Так, іронізуючи над махістом Суворовим у зв'язку з намаганням останнього розрізнити наукове і теоретичне знання, В. І. Ленін пише: «Буде міцніше, коли ми ще *від науки... відрізнимо теорію*, — не біда, що відрізнення вийде безглузде!»³¹. Адже наукова теорія — це основна системна «клітина» науки як форми суспільної свідомості.

Що ж до діалектизації, то вона пов'язана з розширенням об'єктивного змісту наукових теорій, з прогресом об'єктивності опису явищ в

²⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 208—209.

²⁹ Там же, с. 60.

³⁰ Там же, с. 306.

³¹ Там же, с. 327.

науковій картині світу, що зумовлено саме зростанням промислово-індустріальної сили людства, розширенням практичного засвоєння природи. Тому діалектизація сучасної науки — це в істотній мірі «діалектика матеріальних перетворень, пророблюваних в лабораторії і на заводі»³², тобто діалектика практичної діяльності. Але це діяльність, яка не протистоїть теорії, а становить істотний аспект її розвитку.

Цей фундаментальний висновок, який робить В. І. Ленін з аналізу гносеологічної ситуації в науці в умовах проникнення її на рівні пізнання сутностей високих порядків, повністю відповідає завданням сучасного науково-технічного прогресу. «Тільки зв'язок з практикою, — підкреслював Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»³³. Методологічну основу підвищення ефективності науки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, розв'язання стратегічних проблем партійного керівництва науково-технічним прогресом і становить ленінська концепція наукового пізнання та його органічного зв'язку з практикою.

* * *

В условиях революционной ломки принципов механистического естествознания, крушения классической картины мира и так называемого кризиса в физике, когда смеяемость, относительность научных положений отождествлялась с их субъективностью, В. И. Ленин разрабатывает диалектико-материалистическую теорию науки. Он преодолел метафизическую альтернативу относительного и объективного, доказав, что сама субстанция вещей относительна, и развил учение о многоступенчатости уровней познания сущности. Углубление науки до уровня познания сущностей высоких порядков, подчеркивал В. И. Ленин, с одной стороны, раскрывает сложность картины мира, с другой — усиливает тенденцию к охвату единства природы. Это противоречие разрешается за счет установления элементарных и однородных элементов строения материи, которые порождают многообразие явлений. С условием элементарности и однородности связаны возможности математического моделирования ненаглядных объектов. Проникновение на уровни познания сущностей высоких порядков утверждает основной материалистический дух и идеал объективности в естествознании при всех изменениях модели физического мира, возможностях открытия «квазиматериальных субстанций», смены тактики «борьбы за истину» в рамках единственно верной, диалектико-материалистической стратегии научного поиска.

³² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 275.

³³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 82.

В. І. КУЗНЕЦОВ

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ В. І. ЛЕНІНА «МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» ДЛЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МІКРОФІЗИКИ

Істотним результатом аналізу революції в природознавстві початку ХХ ст., здійсненого у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», є передбачення основних ідейно-концептуальних тенденцій розвитку сучасних наук

на ґрунті їх діалектико-матеріалістичного осмислення. Підсумки такого філософського осмислення конкретно-наукового матеріалу формулюються В. І. Леніним як «гносеологічні висновки з деяких певних положень і загальновідомих відкриттів»¹.

Розкриваючи у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» роль діалектико-матеріалістичної філософії як світоглядної і методологічної основи конкретних наук, В. І. Ленін водночас неодноразово підкреслював, що філософія не підмінює наукового пізнання у сфері специфічних природничонаукових методів міркування і доведення, тобто у розв'язанні конкретно-наукових питань². Діалектико-матеріалістичну філософію у відношенні до конкретних наук характеризують два принципово важливих моменти. Перший із них полягає в тому, що «основна риса матеріалізму — саме та, що він *виходить* з об'єктивності науки, з визнання об'єктивної реальності, відображуваної наукою, тоді як ідеалізм *потребує* «обхідних шляхів», щоб «вивести» об'єктивність так чи інакше з духа, свідомості, з «психічного»³. Другий момент пов'язаний з тим, що, будучи єдино правильним і внутрішньо послідовним філософським ученням, «матеріалізм ясно ставить нерозв'язане ще питання і тим штовхає до його розв'язання, штовхає до дальших експериментальних дослідів»⁴. Тим самим матеріалізм, на противагу ідеалістичному світоглядові, стимулює науково-технічний прогрес, вказуючи вірні методологічні та світоглядні орієнтири.

Ленінські положення, в яких розкриваються світоглядна й методологічна функції діалектико-матеріалістичної філософії, є надзвичайно актуальними для осмислення тих тенденцій, що властиві сучасному етапові розвитку природознавства.

Це стосується завдань критичного аналізу тих різновидів сучасного ідеалізму, які, спекулюючи на нових природничонаукових ситуаціях, намагаються твердити про начебто властиве сучасній науці «зникнення субстанційних підстав відкритих явищ». Характерно, зокрема, що з віддаленням результатів сучасних фізичних досліджень від горизонту начального уявлення спроби «десубстанціалізації» явищ здійснюються не в площині «дематеріалізації» атомів (на відміну від початку століття), а в площині «дематеріалізації» елементарних частинок, «зникнення» простору і часу в сфері мікросвіту.

На характер «аргументації» прибічників такого «зникнення» вплинули передусім такі особливості сучасної науки, як математизація і використання більш опосередкованих експериментальних методів вивчення фізичного світу. В першому випадку, як відомо, все більше залучаються такі математичні концепції, які не мають предметної подібності (нескінченномірні гільбертові простори, теоретико-групові методи та ін.). У другому випадку в досліджувану галузь активно включається експеримент і стає важко абстрагуватись від процесу створення розглядуваних з його допомогою об'єктів. Таким, зокрема, є властивості елементарних частинок при високих енергіях, для вивчення яких треба створити штучні й неспостережувані у звичайних умовах обставини.

Проте слід підкреслити, що у світоглядному й методологічному аспектах суть тих аргументів, до яких вдаються представники сучасного ідеалізму, не відрізняється від аргументів, висунутих їх попередниками на початку століття, так само як аргументи останніх з цього погляду не відрізнялися від аргументів Берклі або Юма.

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 246

² Див.: там же, с. 35.

³ Там же, с. 288—289.

⁴ Там же, с. 36.

Як і на початку століття, хибною основою таких аргументів є те, що неминуха з розвитком науки заміна одних уявлень іншими проголошується вираженням вигаданої суперечності між новими природничонауковими даними і філософським матеріалізмом. При цьому нехтується та принципова обставина, що з погляду діалектичного матеріалізму «мінливість людських уявлень про простір і час так само мало спростовує об'єктивну реальність того і другого, як мінливість наукових знань про будову і форми руху матерії не спростовує об'єктивної реальності зовнішнього світу»⁵. Більше того, послідовне проведення принципу розвитку в рамках марксистсько-ленінської теорії пізнання означає з'ясування об'єктивних передумов зміни і розвитку найзагальніших понять і категорій мислення.

На фоні бурхливого розвитку сучасного природознавства значною інтенсивністю процесів такої зміни відзначається сучасна мікрофізика — фізика елементарних частинок, або фізика високих енергій, концептуальні основи якої пов'язані з розвитком квантової теорії поля. Ці процеси переважно і розглядаються у нашій статті.

Відомо, що за останні двадцять років пошуки теорії елементарних частинок здійснювалися як на шляху вдосконалення квантової теорії поля, так і на шляху спроб радикального перегляду фундаментальних фізичних уявлень. Одні вчені вбачали це завдання «у підвищенні математичної озброєності теорії, інші — в переході до менш докладного, ніж у звичайній квантовій механіці, опису процесів взаємодії, треті — у необхідності докорінної ломки наших уявлень про простір-час, причинного зв'язку подій та ін...»⁶ Уже сам перелік висунутих підходів до побудови теорії елементарних частинок свідчить, що останніми десятиріччями в центрі уваги фізики високих енергій були поняття і уявлення, які мають велике філософсько-світоглядне значення: простір і час, взаємодія, причинність та ін. По суті фізика елементарних частинок вивчає найдоступніші при сучасному рівні розвитку експерименту елементи будови матерії і в цьому розумінні становить логічний розвиток ідей, що сягають старогрецької філософії. Але, якщо врахувати історичну зумовленість уявлень про найприхованіші елементи матерії, етапом такого розвитку можна вважати і класичну, і атомну, і ядерну фізику.

З історії науки відомо, що просування науки за межі відомих їй раніше властивостей матерії неминуче спричинювало перегляд усталених уявлень про світ, що приводило до створення нової системи фізичного світорозуміння, основою якої було нове розв'язання питання про будову матерії. Даний перегляд не обмежувався сферою природничонаукових уявлень. Внаслідок свого світоглядного характеру він включав до себе філософську «підготовку» ломки старих понять і філософську асиміляцію її результатів. Типовим тут є те, що розвиток науки ставив щоразу нові філософські питання, які, однак, могли бути розв'язані тільки після нового розв'язання старих філософських проблем. Щоразу наука, виявивши і почавши досліджувати нові різновиди і форми руху матерії, ставила «в зв'язку з ломкою старих фізичних понять старі філософські питання»⁷.

Далі спинимося на деяких загальних рисах, притаманних однаковою мірою і революції в природознавстві початку століття, пов'язаній з переходом від класичної до квантово-релятивістської фізики, і сучасно-

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 166.

⁶ Киржиц Д. А. Сверхпроводимость и элементарные частицы. — Успехи физических наук, 1978, т. 125, вып. 1, с. 192.

⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 273.

му становищу у фізиці високих енергій, основним завданням якої є побудова теорії елементарних частинок і їх взаємодій.

Загалом сучасне становище у мікрофізиці у низці своїх основних моментів цілком схоже з тим становищем у фізиці початку століття, що склалося з питання про будову атома. Характеризуючи його, В. І. Ленін підкреслював, що «фізики, якщо можна так висловитись, від атома відійшли, а до електрона не дійшли»⁸. На аналогічному перехресті перебуває нині і суб'ядерна фізика, яка відійшла якоюсь мірою від елементарних частинок, але ще не дійшла до безпосереднього вивчення їх складових. З ґносеологічного погляду спільність цих періодів полягає в тому, що розвиток експериментальних можливостей виявляє такі властивості фізичних об'єктів (атомів, елементарних частинок), для розкриття яких старих теоретичних уявлень явно не вистачає. Річ у тім, що з фундаментальними фізичними теоріями пов'язане відповідне розуміння найістотніших властивостей і відношень дійсності. Це знаходить вираження в тому, що кожній із них відповідає своя фізична картина світу, яка передбачає певне предметне бачення фізичного світу. Так, у рамках механічної картини природи це бачення було пов'язане з уявленням про ієрархії систем матеріальних корпускул, що рухаються в абсолютному просторі й абсолютному часі, а на рівні квантовомеханічної картини світу воно асоційоване з корпускулярно-хвильовим дуалізмом мікрооб'єктів.

Відмінність у баченні фізичного світу породжує теоретико-пізнавальні колізії, які при незнанні ґносеологічних особливостей і діалектики розвитку теоретичного знання призводять деяких природодослідників до ідеалістичних і метафізичних висновків із розвитку науки. Відзначимо, що не всяка зміна теорії приводить до зміни пов'язаного з теорією бачення світу. Відомо, що класична механіка зазнала значної еволюції своїх теоретичних понять, що спричинило створення її кількох формулювань: векторного, аналітичного та ін. Проте пов'язане з механікою бачення світу лишалося в головних своїх рисах собітотожним. Воно, зокрема, характеризувалося уявленнями про абсолютність і незалежність одне від одного простору, часу і руху, необхідним зв'язком між причиною і наслідком та ін. Зміни бачення світу, очевидно, слід чекати тоді, коли теорія використовується поза межами її застосовності й внаслідок цього стикається з принципово нерозв'язними в її рамках проблемами.

Якщо говорити про революцію на початку століття, то вона почалася з крутої ломки фізичних понять, яка виявила нездатність класичного природознавства справитися з поставленими на порядок дня проблемами. Причиною цього, як відомо, була суперечність між старим, метафізичним способом методологічно-теоретичного мислення у науці та новим її фактичним змістом.

Одна з методологічних помилок відомих природознавців межі ХІХ—ХХ ст. була пов'язана з їх нездатністю до діалектико-матеріалістичного усвідомлення об'єктивної спрямованості людського пізнання. Це не дозволило адекватно, з належними науковими корективами оцінити ту обставину, що в людському пізнанні «знане (ідеальний образ об'єктивного зв'язку) мислиться як дійсне, що перебуває в самому предметному світі», передумовою цього є «несвідомим чином здійснюване ототожнення мислення (зв'язок понять) і буття (об'єктивного зв'язку між речами)».⁹

⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 279.

⁹ Шинкарук В. І. Логика, діалектика и теория познания Гегеля.— Киев, Изд-во КГУ, 1964, с. 48.

Це ототожнення призводить до того, що для природодослідників, які працюють в умовах відносно спокійного, еволюційного розвитку науки, існуюче знання мислиться як єдино можливе і адекватне відображення об'єктивної дійсності, яка вважається предметом вивчення лише в тих аспектах, відношеннях і зв'язках, побачити які дає панівна система фізичного знання. Будучи історично перспективною, вона дозволяє осмислювати і пояснювати досить тривалий час всі відкриті факти і закономірності.

З об'єктивацією знання в згаданому вище значенні тісно пов'язане і формування віри в те, що в рамках даної системи знання вже остаточно сформовані основні теоретичні принципи і закони. Тому в еволюційні періоди розвитку науки основне її завдання вбачається ученими в експансії сфери застосовності існуючих понять і уявлень. Все це сприяє тому, що ототожнення знання і дійсності, припустиме у відносно широкому діапазоні їх співвідношення, набуває абсолютного і позачасового характеру. Замість того, щоб розглядати фізичні поняття на рівні філософської рефлексії як абстракції і ідеалізації деяких відношень дійсності, які стали предметом дослідження на певному етапі розвитку суспільно-історичної практики, в самій дійсності починають вбачати втілення цих абстракцій.

Але у фізичному пізнанні, тією ж мірою, як і в пізнанні соціальному, поняття і ідеї «так само мало є вічними, як і ті відносини, внаслідок яких вони є. Це — продукти історичні і минулі»¹⁰. Не беручи до уваги таку обставину, учений, виходячи з незаперечних і грандіозних успіхів сучасної науки, може прийти до ілюзії про абсолютність і вічну істинність досягнутого рівня знання. Ця пізнавальна позиція передбачає також проєціювання пов'язаного з даним знанням бачення світу на його ще не пізнану частину. Однак рано чи пізно таке проєціювання вступає у суперечність з новими фактами, що приводять до ломки основних уявлень існуючої системи знання. Вся складність таких переходів з філософського погляду полягає в тому, що старе знання функціонує не лише як знання. Для вчених воно постає як форма уявлення світу таким, яким він є сам по собі. На цю обставину і звернув особливу увагу В. І. Ленін, коли аналізував гносеологічну суть кризи у фізиці початку ХХ ст. Він відзначив, що «стара фізика бачила в своїх теоріях «реальне пізнання матеріального світу», тобто відображення об'єктивної реальності. Нова течія у фізиці бачить у теорії тільки символи, знаки, відмітки для практики, тобто заперечує існування об'єктивної реальності, незалежної від нашої свідомості і відображуваної нею»¹¹.

З погляду діалектичного матеріалізму, який стверджує, що світ багатий, різноманітніший, ніж він видається, ломка понять не доводить нічого іншого, крім того, що, по-перше, існуючі поняття перестали відповідати змістові пізнаних відношень дійсності, і, по-друге, що конче потрібно вироблення нового бачення світу, адекватного цим відношенням. Об'єктивна реальність постає перед дослідником як відповідний зріз, координати якого задаються в загальному розумінні досягнутим рівнем соціально-історичної практики, сумою і системою існуючого знання, а в вузькому значенні — рівнем розвитку експериментальних засобів фізичного експерименту. Крім того, об'єктивні відношення реальності, які на попередніх етапах пізнання тлумачились як її сутність, при поглибленні пізнання замінюються новим рівнем істотних відношень.

¹⁰ Маркс К. Павлу Васильовичу Анненкову, 28 грудня 1846 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 394.

¹¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 250.

«Суть» речей або «субстанція» *теж* відносні,— підкреслював В. І. Ленін,— вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні — далі електрона й ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих *віх* пізнання природи прогресуючою наукою людини»¹².

Відомо, що зміна основних «віх» пізнання фізичної реальності пов'язана з якісно новими властивостями і закономірностями об'єктів дослідження та відповідними етапами в експериментальному проникненні у суть явищ. Такими «віхами» проникнення вглиб мікросвіту і виступають послідовно — молекули, атомні ядра, елементарні частинки і їх можливі складові частинки. Однак, беручи до уваги, що масштабність експерименту в ядерній фізиці визначається енергетичними витратами, зручно характеризувати успіхи в переході від одного рівня пізнання мікросвіту до іншого та відповідні якісні стрибки в розкритті нових властивостей фізичної форми руху саме через енергію. Визначні радянські фізики-теоретики академік АН УРСР О. І. Ахієзер і М. П. Рекало виділяють такі етапи оволодіння енергетичними можливостями проникнення вглиб мікросвіту: 1ев , 10^8ев , 10^8ев , 10^9ев , 10^{10}ев ¹³. Кожна з цих величин виступає як своєрідний масштаб для виявлення різних властивостей мікросвіту.

Масштабом для більшості явищ у молекулярній і атомній фізиці є енергія порядку 1ев . Експеримент у цій галузі дозволяє визначити і властивості й структуру атомів і молекул. Його результати повністю описуються на основі квантової механіки, доповнення якої вимірними в досвіді константами приводить до атомної і молекулярної теорій. При енергіях порядку 10^6ев виявляються властивості і структура атомних ядер. Їх теорія, як гадають фізики, натрапляє виключно на труднощі обчислювального, а не принципового плану — потрібен пошук застосування квантової теорії, яке відповідає експерименту, а не її будь-які зміни. Зовсім інше становище при переході до енергії порядку 10^8ев . Тут досліджуються властивості складових частин атомного ядра: нуклонів і піонів, а також інших елементарних частинок. Для їх опису виявилось необхідним надати релятивістського характеру квантовомеханічній мові, що привело до створення релятивістської квантової механіки. Її математично несуперечлива побудова становила цілу еру в розвитку теоретичних засобів мікрофізики. При переході до енергій порядку 10^9ев , у свою чергу, виявляється складна структура самих елементарних частинок, властивості якої повною мірою ще не з'ясовані на основі квантової теорії поля. Дальше просування в сферу енергій порядку 10^{11}ев , як передбачають тепер фізики, буде пов'язане з виявленням принципово нових явищ.

Дослідження мікросвіту в останніх двох енергетичних діапазонах значно відрізняється за своїм відношенням до квантової теорії від досліджень попередніх енергетичних рівнів. Воно характеризується відсутністю єдиного квантовомеханічного підходу, який був би достатнім для пояснення всіх спостережуваних тут явищ. Існує кілька теоретичних напрямів, кожному з яких відповідають своє бачення внутрішньої структури частинок і свої методи її опису. Кварково-партонний підхід, наприклад, передбачає складову модель побудови частинок із відмінних від них за властивостями об'єктів. З відповідними успіхами теорії

¹² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 256.

¹³ Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок.— К.: Наук. думка, 1978, с. 210—211.

матриці розсіяння пов'язаний інший підхід, який названий бутстрапом і передбачає складовість частинок одна з одною. Згідно з поширеним поглядом і той і інший підхід «містить частку істини, і цілком імовірно, що майбутня адекватна теорія елементарних частинок об'єднає в себе обидва аспекти»¹⁴.

Просуванню експерименту в бік дедалі більших енергій відповідало і формування нового бачення мікросвіту під час його досліджень в діапазоні енергій порядку 10^{10} ев. Воно значно відрізняється від бачення мікросвіту, що відповідало енергіям, при яких вивчалися атоми і атомні ядра. Згідно з останнім відповідні об'єкти розглядалися як незалежні одні від одних існуючі фрагменти дійсності. При теоретичному описі цьому баченню відповідало вихідне задання властивостей руху цих ізольованих фрагментів з допомогою рівнянь руху. Те бачення фізичної реальності, яке тепер стверджується у мікрофізиці, навпаки, виходить з визначальної ролі зв'язків і взаємодій між частинками. Основні його риси рельєфніше постають під час порівняння з попередньою картиною мікросвіту.

Спочатку суб'ядерний світ уявлявся як такий, що складається з невеликої кількості незалежних частинок, пов'язаних між собою електромагнітною взаємодією. Квантова теорія описувала цю взаємодію вичерпно. Але внаслідок збільшення енергій дослідження виявили своєрідні за своїми властивостями сильну і слабку взаємодію. Цьому сприяло відкриття зростаючої кількості елементарних частинок, які стали виявляти свою внутрішню структуру і вже не могли трактуватися як точкоподібні утворення. Акцент у дослідженні був перенесений з вивчення властивостей окремих частинок на з'ясування властивостей їх взаємодій, які виявилися якоюсь мірою більш фундаментальними. У частинок могли бути відсутніми такі звичні атрибути матеріальних об'єктів макросвіту і світу атомів і ядер, як просторова локалізація, маса, електричний заряд та ін. Але всі вони брали участь в тому чи тому типі взаємодії.

Внаслідок цього класифікації мікрочастинок, в яких за основу бралася будь-яка «ізолювана» властивість частинок (наприклад, їх маса чи заряд), поступилися місцем класифікаціям мікрооб'єктів за типом найбільш притаманних їм взаємодій. Ієрархія у світі частинок стала встановлюватися не на основі виділення їх окремих, самостійних властивостей, а на основі властивостей їх взаємодій. Більше того, властивості частинок самих по собі виправдано розглядати не як такі, що мають певне буття до взаємодій, а як породжувані взаємодіями.

Хоча бачення мікросвіту через призму панівних в ньому взаємодій не є остаточним, воно править за більш правильний орієнтир розвитку теоретичних засобів мікрофізики, ніж розгляд його як сукупності самостійно існуючих частинок. На незавершеність і можливість дальшої зміни цього бачення вказують теоретичні гіпотези, спрямовані на досягнення більш глибокого розуміння його єдності. В першому наближенні вони передбачають або виділення одного з типів взаємодій як такого, що породжує за деяких умов решту (сильна взаємодія в теорії єдиного спірного поля¹⁵, гравітаційна взаємодія в космологічному підході¹⁶), або визначення загального механізму, який приховується за

¹⁴ Альфаро В., Фубини С., Фурлан Г., Россети К. Токи в физике адронов.— М.: Мир, 1976, с. 18.

¹⁵ Див.: Гейзенберг В. Теория поля.— В кн.: Эйнштейновский сборник. М.: Наука, 1970.

¹⁶ Див.: Марков М. А. О природе материи.— М.: Наука, 1976.

властивостями відомих взаємодій (єдині теорії взаємодій на основі калібрових полів)¹⁷.

В умовах справді калейдоскопічної зміни теоретичних напрямів, що супроводжується ломкою фізичних уявлень про властивості і закономірності мікросвіту, як і 70 років тому, виникають протилежні за своєю суттю філософські інтерпретації досягнень і перспектив розвитку мікрофізики. Як приклад таких інтерпретацій розглянемо погляд творця матричної форми квантової механіки В. Гейзенберга на гносеологічний урок, спричинений сучасною мікрофізикою.

Запропоновану ним аргументацію можна поділити на природничо-наукову частину, в якій В. Гейзенберг дає загалом правильну оцінку стану сучасної мікрофізики і пропонує відповідну програму розв'язання її назрілих проблем, і філософську частину, в якій він намагається довести, що філософія Платона більше відповідає мікрофізиці, ніж філософія Демокріта.

Порівняння результатів сучасної мікрофізики з історією попередньої філософії, гадає В. Гейзенберг, приводить до висновку, що саме платонівське вчення є найбільш адекватним її теперішньому розвитку, бо «частинки сучасної фізики є представниками груп симетрії, і щодо цього вони нагадують симетричні фігури платонівської філософії»¹⁸. Цей хибний гносеологічний висновок подається ним як наслідок пристосування мислення і мови до нової ситуації, створеної даними суб'ядерного експерименту (подільність і взаємоперетворення елементарних частинок, їх складна структура та ін.). Далі наводяться «аргументи», які претендують на «спростування» матеріалізму найновішими даними мікрофізики — аргументи, що аж ніяк не відрізняються від доводів тих «спростувачів» матеріалізму, які були піддані критиці В. І. Леніним в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі».

Які ж з погляду цієї критики основні філософські помилки, зроблені В. Гейзенбергом? Добре відомо, що імена Демокріта і Платона пов'язуються у філософії з цілком певним розв'язанням її основного питання. Тому, коли В. Гейзенберг твердить про адекватність сучасної мікрофізики саме вченню Платона, то чи хоче він чи ні, стає на ідеалістичні позиції. Філософія Платона приваблює його онтологізацією математичних понять, наданням математичним абстракціям статусу реально існуючих об'єктів, що можна використати з метою ідеалістичного тлумачення питання про причини і засади математизації фізики та кризи наочності.

Але для того, щоб стверджувати якийсь «пріоритет» платонівських ідей в новітній фізиці, потрібно хоч в чомусь «узгодити» сучасне природознавство з ідеалістичним розумінням світу. Щоб досягти видимості розв'язання цього завдання, Гейзенберг вдається до низки спрощень, які по суті знімають саме завдання. По-перше, спростування конкретної, історично першої форми матеріалізму розглядається ним як спростування матеріалізму взагалі. По-друге, він фактично спростовує не те розв'язання основного питання філософії, яке пов'язане з ученням Демокріта, а лише ту картину світу, яка історично відповідала цьому вченню і яка передбачала існування неподільних і незмінних атомів, що з них складається всяка речовина.

Природно, що ця картина застаріла в природничонауковому смислі. Але з філософського погляду спроби Гейзенберга пов'язати мате-

¹⁷ Квантовая теория калибровочных полей.— М.: Мир, 1977.

¹⁸ Гейзенберг В. Природа элементарных частиц.— Успехи физических наук, 1977, т. 121, вып. 4, с. 665.

ріалістичну філософію з архаїчними уявленнями на світ обходять те головне і принципове, що відрізняє матеріалізм від ідеалізму. Тут важливе те, як підкреслювали Ф. Енгельс і В. І. Ленін, «що не в тому суть, до якої з численних шкіл матеріалізму або ідеалізму примикає той чи інший філософ, а в тому, чи береться за первинне природа, зовнішній світ, матерія, що рухається, чи дух, розум, свідомість і т. ін.»¹⁹. Адже діалектичний матеріалізм, проводячи відмінність між філософською категорією матерії і конкретними уявленнями про її побудову, не зв'язаний жорстко і однозначно з тим чи іншим природничонауковим розв'язанням питання про її властивості, «бо *єдина* «властивість» матерії, з визнанням якої зв'язаний філософський матеріалізм, є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю»²⁰.

Крім того, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, руйнування атома (нині елементарної частинки та ін.), мінливість усіх форм матерії і форм її руху завжди були і лишаються опорою діалектичного матеріалізму. Гносеологічний же висновок В. Гейзенберга про «застарілість» матеріалізму не означає нічого іншого, як «гносеологічно-безпорадний вираз тієї істини, що вдається відкрити нові форми матерії, нові форми матеріального руху, звести старі форми до цих нових і т. д.»²¹.

В. І. Ленін у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» відзначав, що за всякими фразами про «зникнення» матерії, про заміну матеріалізму ідеалізмом та ін. приховується по суті справа тенденція природознавства до встановлення єдності матерії. Сучасна фізика істотно змінила конкретно-наукові уявлення про класичні поняття електрики, атома, простору, часу, руху та ін. Але вона, як і фізика початку століття, розглядає на новому, глибшому рівні досліджень те саме питання — питання про єдність матерії. Якщо бачення мікросвіту як сукупності елементарних частинок, які мають самостійне буття, передбачає приведення всіх його досліджень, до таких трьох «останніх» понять: елементарна частинка, простір-час, взаємодія, то бачення цього світу як ієрархії взаємодій «зводить» у певному розумінні перше поняття до решти, пояснюючи структуру і властивості частинок властивостями взаємодій, які розгортаються в просторі і часі.

Взаємодія на сучасному етапі досліджень, будучи найбільш глибокою, сутнісною властивістю матерії, виступає як своєрідна «кінцева причина» елементарних частинок. Очевидне й те, що в цій ролі взаємодія функціонує лише для сучасного рівня розвитку фізики, так само як свого часу (на початку століття) як «кінцеві причини» матерії виступали електрика й ефір. Немає сумніву в тому, що для майбутньої науки взаємодія стане такою ж невичерпною і багатогранною за формами вияву і властивостями об'єктом вивчення, яким для нас є елементарні частинки.

* * *

В микрофизике последних десятилетий все отчетливее вырисовывается тенденция к изменению статуса в научном познании ряда фундаментальных понятий и идей. В частности, эта тенденция находит свое выражение в изменении характера отношений и связей между категориями физического мышления: на первый план выдвигаются те из них, которые не были до недавних пор освоены в теоретико-математическом аспек-

¹⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 156.

²⁰ Там же, с. 254.

²¹ Там же, с. 306.

те. Утвердження этой тенденції зв'язано з постановкою ряду складніших філософських і методологічних проблем, касаючихся найбільш общих взглядов на структуру и свойства материи, а также специфики теоретико-концептуальных средств, используемых при изучении субъядерного уровня материи. При решении такого рода проблем нецеликомое значение имеют сформулированные В. И. Лениным в «Материализме и эмпириокритицизме» диалектико-материалистические принципы анализа новейших достижений естествознания, глубоко партийная и последовательная критика В. И. Лениным различных немарксистских интерпретаций революции в науке начала века.

В. М. СВИРИДЕНКО

ЛЕНІНСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАВАНІСТІ СВІТУ — МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА КРИТИКИ СУЧАСНИХ МОДИФІКАЦІЙ АГНОСТИЦИЗМУ

Геніальний твір В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», як і вся ленінська ідейна спадщина, має в нинішніх умовах надзвичайно важливе значення, даючи правильний орієнтир для розв'язання актуальних світоглядно-методологічних проблем суспільної практики і наукового пізнання. Одним із фундаментальних положень марксистської гносеології, всебічно розвинутих В. І. Леніним у зв'язку з критикою махізму і емпіріокритицизму, є принцип пізнаваності світу. Проблема пізнаваності світу набула великої актуальності у боротьбі діалектичного матеріалізму проти ідеалістичних філософських напрямів на рубежі XIX—XX ст., особливо у зв'язку з початком революції в природознавстві і необхідністю теоретичного осмислення принципу релятивізму в методології науки.

Перехід капіталістичного суспільства на рубежі XIX—XX ст. в імперіалістичну стадію посилює в буржуазній філософії хвилю ірраціоналізму. Заперечується і відхиляється не лише матеріалізм, але й уся науково-раціоналістична традиція, що була основою розвитку передової європейської культури починаючи з XVII ст. Особливо реакційну роль в цей період відігравав «другий» позитивізм, який, претендуючи бути «філософією природознавства XX ст.», об'єктивно сприяв поширенню агностицизму та фідейзму.

За цих умов В. І. Ленін в книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» здійснює розвиток фундаментальних положень діалектико-матеріалістичного вчення про пізнаваність світу. Пафос праці В. І. Леніна спрямований проти агностицизму, за допомогою якого робилися спроби теоретико-пізнавального «виправдання» антинаукових форм суспільної свідомості. В. І. Ленін переконливо довів, що саме марксизм є єдино науковим обґрунтуванням пізнаваності світу.

Ленінський аналіз проблеми пізнаваності світу і критика агностицизму є методологічною основою критики різноманітних виявів агностицизму в сучасній буржуазній філософії, зокрема так званого епістемологічного релятивізму. Річ у тім, що, як свідчать матеріали XVI Всесвітнього філософського конгресу в Дюссельдорфі¹ (ФРН), епіс-

¹ Див.: Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1978, № 12; 1979, № 1.

темологічний релятивізм не тільки претендує на філософське узагальнення історії природознавства, за допомогою якого обґрунтовується ірраціоналістично-агностичне тлумачення процесу розвитку науки, але і на відповідну інтерпретацію соціального пізнання і соціальної практики людства — в душі так званого гносеологічного і політичного плюралізму.

Слід підкреслити, що гносеологічний плюралізм несумісний з принципом пізнаваності світу і є однією з форм сучасної буржуазної «критики» марксизму. Він становить філософсько-методологічну основу концепцій «політичного плюралізму». Актуальність критичного розгляду таких концепцій у світлі ленінського аналізу проблеми пізнаваності світу є безсумнівною з погляду завдань сучасної ідеологічної боротьби.

У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» проблема пізнаваності світу стосується не тільки природи об'єкта пізнання, «речі в собі» і «речі для нас»; вона охоплює питання про об'єктивну, абсолютну і відносну істини, про критерій істини; розв'язання проблеми пізнаваності органічно пов'язане з діалектико-матеріалістичним аналізом причинності і закономірності, необхідності і свободи, інтерпретацією змісту і функцій категоріальних форм мислення. Висвітлення проблеми пізнаваності світу міститься і в тих розділах праці В. І. Леніна, де розглядається зміст новітньої революції в природознавстві та критикуються спроби ревізувати історичний матеріалізм з позицій емпіріокритицизму.

Отже, В. І. Ленін здійснив всеосяжний, глибокий систематичний аналіз проблеми пізнаваності світу в її різних аспектах, виявив тісний зв'язок цієї проблеми з боротьбою основних філософських напрямів, з методологічною кризою в природознавстві, з проблемами розвитку суспільствознавства.

Досліджуючи проблему пізнаваності світу, В. І. Ленін спирався на принципи її розв'язання, сформульовані в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема, виходив з аналізу першої і другої тез К. Маркса про Л. Фейербаха², де було висунуто фундаментальні положення про вирішальне значення для гносеології принципу практики, звертання до якого відкриває єдино можливий шлях подолання схоластичного характеру дискусій стосовно «предметної істинності» мислення, про те, чи є мислення (яке, зокрема, приймає форму науки і пізнання) «дійсним» чи «недійсним». Зміст останнього питання розвинутий Ф. Енгельсом у зв'язку з формулюванням основного питання філософії. У положеннях Ф. Енгельса, на які посилається В. І. Ленін³, дається загальне формулювання проблеми пізнаваності дійсності.

У книзі В. І. Леніна марксистська концепція пізнаваності органічно пов'язується з усією системою принципів марксистської гносеології, передусім з матеріалістичним розв'язанням основного питання філософії і діалектикою як вченням про метод пізнання та перетворення об'єктивної дійсності. Зміст принципу пізнаваності В. І. Ленін розкриває насамперед у формі критики скептицизму і агностицизму — тих філософських течій, які тією чи іншою мірою намагаються заперечувати пізнаваність світу. Характерні риси агностицизму, за В. І. Леніним, — це неправомірне проведення «принципової» межі між «явищем» і «явленим», тобто тим, що з'являється, заперечення можливості достовірного знання, яке б стосувалося «об'єктів самих по собі» або «речей в собі»⁴. В. І. Ленін показав двоїсту, суперечливу природу агностициз-

² Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 94—96.

³ Там же, с. 90.

⁴ Див.: там же, с. 92, 98.

му, його спорідненість з ідеалізмом. Не всякий ідеалізм є агностицизмом, але агностицизм, хоча інколи і може виступати у формі «соромливого матеріалізму», зокрема у природознавців, кінець кінцем завжди приводить до ідеалізму, припускає можливість «мирного співіснування» науки з фідеїзмом і теологією⁵.

Ленінська критика агностицизму, розвиваючи марксистську тезу про соціальні корені ідеалізму, має неминуще ідеологічне і світоглядне значення. Йдеться, зокрема, про те, що буржуазне суспільство змушене до певних меж сприяти розвитку науки, особливо природничої, заохочувати «дух науковості». Останній, однак, нерозривно пов'язаний з матеріалістичним і атеїстичним світоглядом, духом критичності і пошуку, виявляє свою несумісність з містикою, теологією, ідеалізмом. Сама логіка форм і методів пізнання природи примушує природознавця приймати фундаментальні положення матеріалістичного світогляду, спиратися на них, оперувати ними. Агностицизм, твердячи про наявність «абсолютних меж» пізнання, про неможливість наукової розробки світоглядних проблем, є «наукоподібною» формою подолання неприйнятних для буржуазного суспільства «світоглядних ефектів» розвитку науки, її впливу на суспільну свідомість, формою ідейного і методологічного роззброєння науки, позбавлення її матеріалістичного світоглядного базису. Саме таку еволюцію, як показав В. І. Ленін, здійснювали емпірокритики, сповзаючи до ідеалізму, містики, ірраціоналізму, до знецінення науки і науково-раціонального аналізу дійсності.

Махісти, прагнучи зайняти «нейтральну лінію» у філософії, виразили тенденцію відкинути матеріалістичне розв'язання світоглядних проблем науки, роз'єднати природознавство і матеріалістичний світогляд. У ХХ ст. неопозитивістська філософія оголосила світоглядні проблеми «псевдонауковими», а світоглядну (філософську) теорію — позбавленою «пізнавального змісту».

Ці тенденції спостерігаються і донині. Так, на Дюссельдорфському філософському конгресі спроби розірвати науку і світогляд, протиставити їх одне одному знайшли своє вираження у доповіді голови «Всєнімецького філософського товариства», професора Цюріхського університету Г. Люббе, який твердив, нібито з часів Просвітництва наука все більше звільняється від світоглядних проблем і висновків, оскільки «справжня наука», наука в строгому розумінні начебто несумісна із світоглядом. На думку Г. Люббе, світогляд за своєю природою має релігійний або псевдорелігійний характер, становить «секуляризовану релігію».

Концепція Г. Люббе стосується лише зовнішніх ознак науковості, апелюючи, зокрема, до того, що у природничонаукових теоріях нерідко відсутнє явне формулювання світоглядних проблем або принципів. Проте, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, посилаючись на думку видатних природознавців, наука не може уникнути світоглядних припущень і висновків, оскільки у послідовно наукових світоглядних принципах акумулюється фундаментальне знання про світ, про природу об'єктивної реальності, шляхи і можливості її пізнання. Наука спирається на це знання, виходить з нього, збагачує його в процесі розвитку. Справжня наука несумісна лише з ідеалістичним і агностичним світоглядом, які і виступають «секуляризованою релігією». Намагання Г. Люббе зрівняти матеріалістичний науковий світогляд з ідеалістично-теологічним є тим самим лише підновленою формою старого агно-

⁵ Див.: там же, с. 118—120, 127, 129, 145, 338.

стичного заперечення як пізнавальної цінності науково-матеріалістичного світогляду, так і пізнавальних можливостей науки загалом.

На Дюссельдорфському конгресі активно обговорювалися світоглядні, методологічні проблеми науки (космології, біології, математики та ін.). Водночас конгрес ще раз продемонстрував, що нині посилюється суперечність між запитамі і тенденціями розвитку науки та сучасною буржуазною філософією, оскільки остання за своєю ідейною спрямованістю не спроможна задовольнити ці об'єктивні потреби розвитку науки.

Принципові світоглядно-методологічні положення таких напрямів буржуазної філософії ХХ ст., як неокантіанство, прагматизм, неопозитивізм, «філософія життя», інтуїтивізм, неофрейдизм, екзистенціалізм, свідчать про те, що кожна з цих філософських течій в тій чи іншій формі апелює до скептицизму та ірраціоналізму, спирається на концепції агностичного характеру⁶.

Специфічний характер має скептицизм і агностицизм неопозитивізму, який претендував на роль захисника і продовжувача традицій науково-раціонального, антитеологічного мислення. Зосередивши увагу на спробах аналізу проблеми співвідношення емпіричного і теоретичного знання, крізь призму суб'єктивістської, вузько емпіричної інтерпретації науки, згідно з якою «про справжнє знання можна говорити лише щодо результатів емпіричного дослідження»⁷, неопозитивісти виявили скептицизм не лише стосовно світоглядних принципів, філософських основ науки, але й щодо теоретичного знання як особливого компонента наукового знання. Характерне для неопозитивізму гносеологічне знецінення теоретичного знання, світоглядно-філософських принципів наукового дослідження, розгляд теорії лише як лінгвістичної системи або логічної конструкції, заперечення об'єктивного змісту теоретичних основоположень, їх суто інструменталістське тлумачення, спроби звести роль теоретичного знання лише до засобу координації і організації даних спостережень, буцімто одержаних незалежно від усякої теорії, є формою заперечення пізнавальної цінності теоретичної науки, формою агностичного тлумачення її змісту. І тут важливо відзначити ідейну спорідненість неопозитивістської інтерпретації теоретичного знання з тими колізіями в методології науки, які розглядав В. І. Ленін у зв'язку з ситуацією «новітньої революції в природознавстві» на початку ХХ ст.

З філософського погляду суть «кризи фізики», за визначенням В. І. Леніна, полягала в тому, що матеріалістична теорія пізнання, якої стихійно дотримувалися фізики, «змінилась ідеалістичною і агностичною, чим скористувався фідеїзм, всупереч бажанню ідеалістів і агностиків»⁸. Основну рису цієї світоглядної переорієнтації В. І. Ленін вбачав саме в агностично-позитивістському тлумаченні змісту і функцій наукової теорії, згідно з яким теорія містить «тільки символи, знаки, відмітки для практики»⁹. Рішуче критикуючи позитивістський феноменалізм, суто інструменталістську інтерпретацію теоретичного знання, В. І. Ленін вказував на ті ідеалістичні світоглядні висновки, до яких призводить заперечення об'єктивного змісту наукових теорій. «Якщо

⁶ Див.: напр.: Ойзерман Т. И. Главные философские направления. — М.: Мысль, 1971.

⁷ Шварев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. — М.: Наука, 1978, с. 251.

⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 250—251.

⁹ Там же, с. 250.

природознавство не малює нам у своїх теоріях об'єктивної реальності, а *тільки* метафори, символи, форми людського досвіду і т. д., то цілком незаперечно, що людство вправі для іншої сфери створити собі *не менш «реальні»* поняття» на зразок бога і т. ін.»¹⁰

Виступаючи проти тлумачення теорії як «чистого символу», «зручної фікції», як засобу «внесення порядку» в наші спостереження тощо, В. І. Ленін розвивав матеріалістичну теорію відображення і водночас продовжував і збагачував марксистську традицію високої оцінки наукової теорії і теоретичного мислення, як форми пізнавальної діяльності людини, значення якої не зводиться до формальнологічних функцій «впорядкування» чи «систематизації» дослідних даних, а виражає необхідний і суттєвий момент пізнання об'єктивної дійсності.

В. І. Ленін дав глибокий аналіз причин гносеологічного знецінення емпіріокритиками науки і її теорій, переходу деяких природознавців на позиції ідеалізму і агностицизму. Агностицизм, як показав В. І. Ленін, виростає з абсолютизації принципу релятивізму в теорії пізнання. Покласти релятивізм в основу теорії пізнання, писав В. І. Ленін, «значить неминуче засудити себе або на абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, або на суб'єктивізм»¹¹. Подолати крайній релятивізм, а, отже, абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, можливо лише на основі визнання об'єктивної істини, розуміння діалектики абсолютної і відносної істини. Без поняття об'єктивної істини, без визнання об'єктивного змісту науки не можна збагнути суть діалектико-матеріалістичної концепції пізнаваності світу. В. І. Ленін довів, що поняття об'єктивної істини нерозривно пов'язане з матеріалістичним розв'язанням основного питання філософії і несумісне з агностицизмом і скептицизмом.

Ленінська теорія співвідношення об'єктивної, абсолютної і відносної істини, критика тих визначень об'єктивності істини, що були дані Богдановим, має велике методологічне значення для розкриття суті гносеологічних концепцій ряду течій буржуазної філософії ХХ ст.¹²

Але якщо Богданов намагався пов'язати поняття об'єктивності з уявленням про загальнозначущість, то сучасні буржуазні ідеологи, обгрунтовуючи концепцію повного епістемологічного релятивізму, плюралізму, відмовляються навіть від цієї вимоги. Вони заперечують об'єктивну істину, оскільки вважають, що однакове право на існування має ціла множина «рівноправних істин», що конкурують між собою і кожна з яких є лише одним із можливих або припустимих (у межах даних умов) рішень або тверджень.

На відкритті XVI Всесвітнього філософського конгресу Президент ФРН В. Шеель виступив з великою промовою, в якій поставив питання про відношення організованого суспільства, а, отже, і держави, до істини, намагаючись пов'язати концепцію гносеологічного плюралізму з критикою марксизму і соціалістичного суспільного ладу; на думку В. Шееля, смисл демократії полягає саме в тому, що вона гарантує кожному вважати істиною те, що йому заманеться.

В. Шеель, виступаючи з позицій ліберального плюралізму, замовчував ту обставину, що в капіталістичному суспільстві панує буржуазна ідеологія в її різних варіантах, наявність яких зовсім не означає «свободи самовираження». Такі міркування, як і тлумачення смислу поняття демократії на основі ідеї плюралізму партій, світоглядів, філософій,

¹⁰ Там же, с. 342.

¹¹ Там же, с. 127.

¹² Див.: Курсанов Г. А. Ленинская теория истины и кризис буржуазных воззрений. — М.: Мысль, 1977.

етичних і політичних учень, наукових теорій і істин є по суті спробою приховати справжню класову природу сучасної буржуазної демократії як форми економічного і політичного панування монополістичного капіталу, замаскувати політичну і ідеологічну кризу цієї демократії, зневіру широких трудящих мас у її реальних можливостях. Як підкреслює академік П. М. Федосеев, «саме ідея плюралізму в усіх її багатоманітних виявах і аспектах становить ядро, центр тяжіння усієї сучасної буржуазної філософської і соціально-політичної думки»¹³. Водночас ця концепція є найтипівішим виявом сучасного агностицизму.

Особливо активно ідею гносеологічного плюралізму буржуазні філософи і соціологи намагаються застосувати до сфери соціального пізнання, що зокрема виявилось на XVI Всесвітньому філософському конгресі під час обговорення теми: «Норми та їх наукове обґрунтування». Серед деяких буржуазних філософів знайшов підтримку соціологічний підхід, за яким норми залежать від інтересів та соціальних потреб. Проте, як заявив Г. Патціг (ФРН), взаємосуперечливість об'єктивних інтересів позбавляє можливість знайти критерії для вибору, для визначення того, які норми виражають соціальну істину.

Філософи-марксисти виступили з критикою концепції «плюралізму соціальних істин». Соціальні істини мають своєрідну природу, яка відрізняє їх від істин природознавства; в соціальних істинах втілюються і відображаються ті «параметри» буття соціального суб'єкта, від яких абстрагується природознавство. Але це не означає, що в сфері соціальних істин втрачає сенс поняття об'єктивної істини. Соціальне знання, ідеологічні концепції, етичні і політичні теорії набувають статусу об'єктивної істини, оскільки вони виражають об'єктивні потреби і тенденції суспільного розвитку і орієнтовані на майбутнє. Пропагувати тезу про можливість кожному «вважати істиною те, що йому заманеться», значить відмовитися від усякої науки.

Концепція «плюралізму соціальних істин» і, зокрема, намагання звинувачувати марксизм в «моноліїзмі» свідчать про те, що сучасна буржуазна ідеологія силкується знайти гносеологічні «вади» марксизму з позицій повного епістемологічного релятивізму. Проте останній перебуває у явній суперечності з ідеєю можливості пізнання природної або соціальної реальності. Послідовний гносеологічний плюралізм у сфері соціальних істин позбавляє смислу саме поняття соціальної науки, перетворює останню у конгломерат конкуруючих теорій, жодна з яких не може претендувати на об'єктивну істинність. Тим самим заперечуються об'єктивні підстави для раціональної соціальної діяльності людства.

В. І. Ленін, спростовуючи звинувачення вчення К. Маркса у «догматизмі», всебічно розкрив світоглядно-методологічне значення діалектико-матеріалістичного критерію практики¹⁴

Критерій практики відіграє фундаментальну роль в обґрунтуванні принципу пізнаваності, в доведенні неспроможності усіх форм агностичного релятивізму і скептицизму. Це зумовлено, зокрема, тим, що поняття практики як свідомої соціально-історичної діяльності людства тісно пов'язане з ідеєю раціональності. Але не всяка практика має раціональний характер, відповідає вимогам раціональності. Проблема наслідків нераціональної людської діяльності в економічній, виробничій, соціальній і політичній галузях викликає за останні десятиріччя особливе занепокоєння і вимагає глибокого аналізу самої ідеї раціо-

¹³ Федосеев П. Н. Указ. соч., с. 39.

¹⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 133.

нальності в її різних аспектах, зокрема, в зв'язку з питанням про можливість контролю і свідомого керування сучасним науково-технічним прогресом.

Дискусія, що відбувалася на Дюссельдорфському конгресі з проблеми раціональності, виявила докорінні відмінності марксистського розуміння раціональності і її ідеалістично-спекулятивних, теологічних тлумачень. У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін, обстоюючи і розвиваючи науково-раціоналістичну традицію прогресивної культури, розкриваючи неспроможність скептицизму, агностицизму і ірраціоналізму, тим самим розвивав марксистське розуміння раціональності практики і пізнання. В основі цього розуміння лежить визнання об'єктивної реальності і об'єктивної закономірності, принципової можливості пізнання природної і соціальної реальності в категоріях, що мають соціально-історичний характер, можливості практично оволодівати реальністю на основі пізнання її об'єктивних закономірностей.

Велике значення для визначення змісту ідеї раціональності має ленінський розгляд принципу детермінізму. В. І. Ленін показав, що агностицизм і ірраціоналізм тісно пов'язані з суб'єктивістським тлумаченням категорій причинності, закономірності, необхідності і свободи, з твердженням, нібито вони належать лише до сфери пізнавального досвіду, мають суто логічний або конвенціональний характер, позбавлені об'єктивного змісту.

Як приклад таких містифікацій, коли пізнання зводиться до вироблення логічних форм, здатних «впорядкувати» хаос відчуттів, В. І. Ленін наводив висловлювання засновника конвенціоналізму А. Пуанкаре про нібито суто символічний, умовний характер законів природи, які людина створює лише заради «зручності»¹⁵.

Твердження про об'єктивну необхідність і закономірність є загальносвітоглядним основоположенням, яке стосується нашого розуміння світу та його пізнання. Проте це зовсім не означає, що воно не має ніякого «пізнавального змісту», як це твердить, наприклад, Р. Карнап у своїй останній книзі¹⁶. Пізнавальний зміст діалектико-матеріалістичних тверджень про об'єктивну закономірність природи виявляється в усій сукупній практиці науково-пізнавальної діяльності.

Лише діалектико-матеріалістична філософія здатна раціонально обґрунтувати можливість пізнавальної діяльності; пізнаваність світу зумовлена саме тим, що світ є закономірний рух матерії, і можливість пізнання означає можливість відобразити цю об'єктивну «властивість» світу (тобто виразити її) в людських поняттях типу «закон», «необхідність», «порядок», «причинність» та ін. Переконання в об'єктивній закономірності природної і соціальної реальності є однією з фундаментальних передумов науково-пізнавальної діяльності, без усвідомлення якої вона втрачає кардинальні світоглядні орієнтири.

У діалектико-матеріалістичній критиці агностицизму В. І. Ленін розвивав кращі традиції класичної раціоналістичної філософії, її переконаність в необмеженості можливостей пізнавальної діяльності. Проте гносеологічний оптимізм класичного раціоналізму був тісно пов'язаний з метафізичними уявленнями про можливість «абсолютно-достовірного» знання у формі деяких вічних або апріорних істин. Цей оптимізм, поєднуючись в гносеології зі стихійним природничо-науковим матеріалізмом природознавців XIX ст., виявив водночас свою неспроможність правильно осмислити принцип релятивізму, до якого змушені були при-

¹⁵ Див.: там же, с. 155.

¹⁶ Карнап Рудольф. Філософские основания физики. — М.: Прогресс, 1971, с. 270.

йти фізики в кінці XIX — на початку XX ст., узгодити цей принцип релятивізму з гносеологічною традицією класичної раціоналістичної філософії. В. І. Ленін довів, що відносність знання не суперечить традиції гносеологічного оптимізму, але лише за умови її осмислення на ґрунті матеріалістичної діалектики.

Едність принципу відносності знань і гносеологічного оптимізму В. І. Ленін обґрунтував на основі ідеї невичерпності матерії і її пізнання. Діалектичні уявлення про пізнавальну діяльність як безконечний процес поглиблення людського пізнання у сутність природи формувалися в філософії Відродження і Нового часу; вони тією чи іншою мірою знайшли своє вираження у Н. Кузанського і Дж. Бруно, Декарта і Спінози, Шеллінга і Гегеля. Послідовної діалектико-матеріалістичної форми ці уявлення набули завдяки працям Ф. Енгельса; з цих уявлень виходив Й. Діцген, на якого посилається В. І. Ленін, формулюючи знамениту тезу про невичерпність електрона. Принципово нове, зроблене В. І. Леніном, полягало в тому, що він застосував загальну діалектичну ідею про безконечність пізнання, виражену в «суто філософській», абстрактно-теоретичній формі, до аналізу теоретико-пізнавальної і методологічної ситуації у фізиці.

В. І. Ленін, спираючись на результати і тенденції розвитку природознавства XIX — початку XX ст., сформулював глибоко діалектичне розуміння принципу невичерпності світу і принципу невичерпності його пізнання, згідно з яким пізнання передбачає поряд з переходом від незнання до знання, поряд з нагромадженням знання також якісні зміни характеру і типу знання, концептуальні наукові революції, зміни картини світу та ін. З ситуації «кризи фізики» В. І. Ленін зробив висновок про можливість і неминучість нових концептуальних змін, нових революційних зрушень у розвитку природознавства, які не тільки не суперечать діалектичному матеріалізму, але безпосередньо впливають з діалектико-матеріалістичного розуміння світу та його пізнаваності. Фундаментальний характер щодо цього має думка В. І. Леніна про *віхи* «пізнання природи прогресуючою наукою людини»¹⁷, яка вказує на момент дискретності, перервності в процесі пізнання.

Діалектичний матеріалізм, підкреслював В. І. Ленін, наполягає на «відносності всіх наукових теорій», обмеженості атомістично-механістичного розуміння природи¹⁸, тобто передбачає зміни самого «розуміння природи». Розглядаючи певні наукові теорії і концепції як «тимчасові» і «відносні» віхи пізнання природи, В. І. Ленін теоретично обґрунтував загальне положення про необхідність революцій в науковому пізнанні природи.

Десятиріччя, що минули після написання книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм», ознаменувалися фундаментальними науковими відкриттями у фізиці, хімії, біології, астрофізиці і космології, створенням наукових теорій, які істотно змінили наукову картину світу, концептуальні і методологічні засоби сучасної науки. Досить згадати про зміну «способів опису» і «стилю мислення», про зміну концептуальних «канонів», що пов'язані зі спеціальною і загальною теорією відносності, квантовою механікою, молекулярною біологією і сучасною теорією біологічної еволюції, кібернетикою і космологією.

Характер змін, що відбуваються в науковому мисленні, дає підставу говорити про історичний характер наукової раціональності, її зумовленість рівнем матеріально-технологічної діяльності. Кожний новий

¹⁷ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Там же, с. 256.

¹⁸ Там же, с. 303.

успіх пізнання не тільки розв'язує певні наукові проблеми, але й ставить цілу низку нових проблем; потенціально «поле пізнання» весь час поширюється, що іноді дає привід деяким вченим до песимістичних висновків¹⁹. За цих умов особливого значення набуває проблема методологічної рефлексії над наукою, проблема побудови теорії науки, тобто проблема пізнаваності, можливостей теоретичного відтворення самого процесу наукового пізнання. Чи можливо — і на яких засадах — створити адекватний «образ науки», виразити в досить чітко визначених категоріях раціонального мислення процес побудови наукових теорій, закони їх функціонування, еволюції, зміни?

За останні десятиріччя серед буржуазних учених, що працюють над питаннями філософії і методології науки, набула широкого усвідомлення думка про неможливість створити адекватний образ науки, виходячи з принципів неопозитивістської методології. Водночас у межах буржуазних філософських шкіл виникають методологічні концепції, що змушені враховувати ті реальні риси процесу руху наукового знання, від яких прагнуч «абстрагуватися» логічний емпіризм.

Ідеться, зокрема, про войовничий антиісторизм неопозитивізму, про концентрацію уваги його теоретиків лише на аналізі статичних структурно-логічних відношень між елементами знання, і, як наслідок, — розгляд науки з позиції кумулятивної моделі. В. І. Ленін особливо підкреслював неприпустимість антиісторичного підходу в теорії пізнання²⁰. Принцип історизму, розгляд науки як динамічного процесу виникнення, еволюції і зміни понять і теорій, картин світу та відповідних концептуальних норм є одним із вирішальних для марксистської методології і історіографії науки. Тепер особливого значення набуває завдання дальшого логіко-методологічного осмислення ідей, висунутих В. І. Леніном при аналізі проблеми пізнаваності світу (принцип наукових революцій, тобто ідея неминучості «стрибків», дискретних аспектів у розвитку науки, принцип «плинності» наукового знання, ідея «історичної умовності» всякої картини світу, неможливість «абсолютного» підтвердження або спростування певних наукових уявлень та ін.).

У буржуазній методології науки як реакція на антиісторизм доктрини логічного позитивізму набула поширення концепція зростання наукового знання К. Поппера з її принципом фальсифікації. К. Поппер висунув на перший план логічний аналіз процедури спростування наукових уявлень і теорій, підкреслив її роль в еволюції теорій, зробив наголос на антидогматичному, критичному характері наукового мислення²¹. Проте сам Поппер не уникнув метафізичної догматизації згаданих моментів наукового пізнання, перетворив науку в «нескінченну послідовність суперечок...»²². Істотні хиби концепції К. Поппера дають підставу кваліфікувати її як «абсолютний релятивізм», коли «історія науки перетворюється в історію заблуджень, істина характеризується як таке, що підлягає спростуванню, а саме спростування — як перехід до нового заблудження»²³.

Розвинута К. Поппером концепція логіки і методології науки набула форми так званого критичного раціоналізму, який тепер втілює характерні риси сучасної плюралістичної філософії. Сама ідея фаль-

¹⁹ Див.: Ойзерман Т. И. Развитие познания и релятивизм. — В кн.: Будущее науки, М.: Знание, 1978.

²⁰ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 93.

²¹ Див.: Серов Ю. Н. Концепция «предположительного» знания К. Поппера. — В кн.: Позитивизм и наука: Критический очерк. М.: Наука, 1975.

²² Див.: Агасси Дж. Наука в движении. — В кн.: Структура и развитие науки. М.: Прогресс, 1978.

²³ Ойзерман Т. И. Указ. соч., с. 222.

сифікаціонізму як твердження, згідно з яким будь-які наукові положення і теорії в принципі підлягають спростуванню, є однією з теоретичних основ сучасного плюралістичного гносеологічного ідеалізму. Останній метафізично абсолютизує деякі реальні моменти розвитку наукового знання. Методологічна рефлексія над особливостями розвитку науки виявила відсутність «однозначних зв'язків» між емпіричним базисом і теорією, можливість побудови декількох — зовні рівноправних — теорій над одним і тим же емпіричним базисом, неможливість обмежитися емпіричними критеріями у процедурах вибору між теоріями, що конкурують одна з одною.

Такі явища розвитку науки, які свідчать про складний діалектичний характер процесу пізнання об'єктивної істини, стали предметом особливої уваги так званої історичної школи в методології науки (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та ін.). Чимало ідей, що їх висували представники «історичної школи», становлять безсумнівний інтерес і доводять, наскільки плідним може бути позбавлення від догм логічного емпіризму. Але критичний аналіз провідних ідей історичної школи в методології науки²⁴ виявляє, що, намагаючись спростувати статичну модель наукового знання і наївно-кумулятивний погляд на розвиток науки, лідери цієї школи створюють такий «образ науки», в якому ідеалістично абсолютизується момент релятивності знань, інструментальні і конвенціональні аспекти наукових теорій, їх несумісність і несумірність, і водночас не знаходить відображення або недооцінюється, зводиться нанівець зв'язок наукових теорій, їх взаємозалежність, момент «збереження», стабільності в розвитку науки, кумулятивний аспект наукового прогресу. Характерною щодо таких крайностей є концепція П. Фейєрабеда, якому властиве прагнення звести до мінімуму або зовсім відкинути уявлення про науку як кумулятивний процес нагромадження знань. Єдине, на що можна сподіватися, твердить Фейєрабенд, — це одержати не єдине коректне пояснення явищ, а різні їх альтернативні пояснення.

Такий «абсолютний релятивізм» не може привести до чогось іншого, крім спотвореного «образу науки», в якому наука тлумачиться з позицій суб'єктивізму, скептицизму і агностицизму. Але це є свідченням того, що методологія науки, яку намагаються створити представники сучасної буржуазної філософії, не долає труднощів синтезу принципу релятивізму з принципом об'єктивної істини і гносеологічного оптимізму і тим самим неспроможна послідовно дотримуватися концепції пізнаваності світу. І хоча в межах історичної школи в методології вдалося глибше зрозуміти деякі сторони функціонування науки та її історичного розвитку, філософські настанови лідерів постпозитивізму — феноменалізм, конвенціоналізм і методологічний релятивізм — створили перед ними нездоланні труднощі у формуванні адекватного образу науки. Лідери постпозитивізму чимало зробили для того, щоб створити уявлення, що «історично умовна всяка ідеологія», але вони не змогли розкрити той визначальний факт, що «всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає об'єктивна істина, абсолютна природа»²⁵.

Концептуальні труднощі історичної школи методології науки свідчать про те, що тільки діалектико-матеріалістична філософія, відповід-

²⁴ Критичний аналіз цих ідей див., наприклад: Лекторский В. А. *Философия, наука, «философия науки»*. — *Вопросы философии*, 1973; № 4; Мамчур Е. А. *Проблема выбора теории*. — М.: Наука, 1975 та ін.

²⁵ Л е н і н В. І. *Матеріалізм і емпіріокритицизм*. — Там же, с. 126.

на її концепція пізнаваності світу, глибока розробка якої була здійснена В. І. Леніним у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», здатна бути необхідною світоглядно-теоретичною основою сучасної методології і теорії науки, передумовою адекватного розуміння властивого нації ХХ ст. типу раціональності, яке ґрунтується на визнанні об'єктивної істинності науки. Принципове значення для розвитку науки, науково-технічного і соціального прогресу має ленінська концепція пізнаваності світу, яка в повній мірі стосується соціальної реальності, обґрунтовує принципову можливість раціонально-теоретичного усвідомлення соціального буття, спростовує сучасний філософський агностицизм, методологічний плюралізм, доводить, що лише марксизм відкриває шляхи раціонального освоєння світу як у сфері теорії, так і в сфері соціальної практики.

* * *

Проблема познаваемости мира занимает важнейшее место в книге В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». Данная проблема стала центром идейной борьбы основных философских направлений на рубеже XIX—XX в., особенно в связи с началом революции в естествознании и необходимостью теоретического осмысления принципа релятивизма в гносеологии. Опираясь на лучшие традиции прогрессивной философской мысли В. И. Ленин всесторонне, творчески развил диалектико-материалистическую концепцию познаваемости мира, противопоставил ее различным формам скептицизма, агностицизма и иррационализма.

Ленинский анализ проблемы познаваемости мира направлен против позитивистской, инструменталистской и феноменалистской интерпретации научного знания и научной теории, обосновывает гносеологический статус научной теории как объективной истины, раскрывает диалектику абсолютной и относительной истины в научном познании. Особое идеологическое значение указанный анализ имеет сейчас в условиях широкого распространения в современной буржуазной философии агностической концепции крайнего эпистемологического релятивизма, «плюралистической» методологии научного знания, в частности в области социальных наук.

О. М. КРАВЧЕНКО

ПРАЦЯ В. І. ЛЕНІНА «МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» І ОСОБЛИВОСТІ КРИТИКИ СУЧАСНОГО КОНВЕНЦІОНАЛІЗМУ

Однією з найважливіших складових книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» є обґрунтування і всебічна розробка принципів діалектико-матеріалістичної критики буржуазної філософії. В. І. Ленін вказує, що марксист повинен підходити до оцінки тієї або іншої ідеалістичної течії, зокрема емпіріокритицизму, з чотирьох точок зору: з погляду порівняння теоретичних основ даної філософії з діалектичним матеріалізмом і виявлення у зв'язку з цим її реакційної суті; з погляду її єднання з найреакційнішими філософськими школами; з погляду викриття спроб цієї філософії спекулювати на тимчасових методологічних

труднощах розвитку окремих галузей науки; з погляду партійності філософії, з позицій ідеологічної боротьби¹.

У праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін розробляє і конкретизує конструктивні принципи діалектико-матеріалістичного аналізу філософських проблем розвитку науки, що мають важливе методологічне значення для критики ідеалістичних спекуляцій на її досягненнях. Зокрема, в наш час філософські проблеми природознавства, як і раніше, залишаються ареною гострої ідейної боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом. За сучасних умов буржуазна філософія намагається ще більше, ніж раніше, вуалювати ідеалістичну, агностичну суть своїх доктрин, посилюючи нападки на діалектичний матеріалізм.

У руслі таких тенденцій в буржуазній філософії відроджується доктрина конвенціоналізму (зокрема, в таких галузях знання, як філософські питання сучасної фізики, математики, математичної логіки та ін.).

Ці сучасні спроби модернізації доктрини конвенціоналізму буржуазні ідеологи намагаються подати як «відмежування» від «тривіального» старого конвенціоналізму, як позицію «філософського нейтралізму». Насправді ця модернізація не виходить за межі досить однозначно орієнтованої суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації процесу пізнання, його результатів і перспектив. Вона за своєю суттю не відрізняється від тієї форми конвенціоналізму, яку свого часу виявив і різко критикував В. І. Ленін, аналізуючи філософську позицію відомого французького математика і фізика А. Пуанкаре і всієї школи емпіріокритицизму.

За сучасних умов буржуазні методологи науки намагаються проводити конвенціоналізм більш витончено, наприклад, під вівіскою «принципу толерантності», «загальних угод» та ін., ретельно приховуючи його суб'єктивно-ідеалістичну суть. Конвенціоналізм, як і інші різновиди ідеалізму взагалі, абсолютизує, перебільшує і тим самим спотворює окремі сторони, риси, етапи дійсного пізнавального процесу, зокрема в науці. «Часто в процесі пізнання,— пише Г. А. Курсанов,— виникає ситуація, коли відсутній достатній обсяг дослідних даних і стає необхідним попередньо висунути низку положень, тимчасово погодитись прийняти їх для продовження досліджень. Конвенціональний момент тут є цілком реальним, але саме як момент процесу пізнання», він ніяк не має універсального характеру². Абсолютизація цієї особливості пізнавального процесу неминуче призводить, як показав В. І. Ленін, розкриваючи гносеологічні корені конвенціоналізму, до ідеалістичних збочень, до відмови від об'єктивної істини, до спотвореного уявлення про можливість і шляхи її досягнення.

У методології сучасної фізики своєрідним конкретним втіленням зазначених тенденцій стала концепція так званого геохронометричного конвенціоналізму А. Грюнбаума, яка викликала численні дискусії у буржуазній логіко-методологічній літературі з філософських проблем науки. Крім спеціально-теоретичних аспектів проблем, пов'язаних з розглядом теоретико-множинних уявлень про конвенціональну модель фізичного простору і часу, у цих дискусіях цікава світоглядно-методологічна позиція А. Грюнбаума та ідейна спрямованість деяких критичних аргументів проти неї. Аналізуючи ці аргументи, можна переконатися, що буржуазна філософія не терпить будь-якого вияву ідей матеріалізму, навіть у їх буржуазно-обмеженій формі.

¹ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів; т. 18, с. 350—351.

² Курсанов Г. А. Эволюция и кризис современного позитивизма. — М.: Мысль, 1976, с. 40.

Справа в тому, що, з одного боку, в позиції Грюнбаума простежуються матеріалістичні посилки у постановці, а іноді навіть і в деяких аспектах розв'язання тих або інших філософських питань науки. З другого боку, вона справді тяжіє до позитивістської концепції конвенціоналізму, наприклад в оцінці ролі конвенцій в геометричному описі реального простору і часу, об'єктивного значення фізичних законів. «Грюнбаум,— пише Е. М. Чудінов,— справді намагається дати, а в ряді випадків і дає матеріалістичне розв'язання філософських проблем простору і часу. Це знаходить своє вираження у визнанні об'єктивності простору і часу, їх зв'язку з матерією, у прагненні вивести властивості простору і часу з природи фізичного субстрату, у матеріалістичній інтерпретації спеціальної теорії відносності та критиці її операціоналістської версії. Проте ...матеріалістичний погляд не проводиться Грюнбаумом послідовно»³.

Буржуазні методологи критикують Грюнбаума саме за матеріалістичні тенденції, зокрема за те, що він, порушуючи позитивістські канони, взагалі ставить питання про відношення теорій і концепцій простору і часу до зовнішнього світу, а не обмежується суто «внутрішнім» їх обгрунтуванням, без виявлення їх об'єктивного змісту⁴. Вони залічують останнє до «онтологічних рудиментів», запозичених у більш ранніх конвенціоналістів (А. Пуанкаре, Г. Рейхенбаха), які підлягають усуненню, і пропонують жорсткіше зорієнтований в дусі конвенціоналізму розвиток деяких філософських ідей Пуанкаре, Рейхенбаха і, як ми побачимо далі, самого А. Грюнбаума. «І Рейхенбах, і Пуанкаре,— пише, наприклад, Кларк Глаймур,— але останній більш явно, пропонують онтологічне пояснення того, чому деякі висловлювання є угодами, а інші ні... Конвенціоналістські погляди проф. Грюнбаума є, на мою думку, екстраполяцією онтологічного аспекту поглядів цих більш ранніх конвенціоналістів... Я хочу аргументувати дещо прогилежне онтологічним аспектам конвенціоналізму, принаймні в тому їх вигляді, в якому вони розвинуті Грюнбаумом»⁵. Критика у даному випадку полягає в явних або неявних спробах вилучити з концепції цих непослідовних конвенціоналістів ті нечисленні матеріалістичні посилки, яких вони стихійно дотримувались.

Однією з проблем, у розв'язанні якої тією або іншою мірою виявилася конвенціоналістська орієнтація згаданих філософів, є з'ясування можливості опису просторово-часової структури реального світу засобами теорії. У філософському плані вона зводиться до проблеми визначення об'єктивної істинності такого теоретичного опису. Пуанкаре, наприклад, вважав, що за рахунок відповідної зміни фізичних законів реальному світові нібито можна нав'язати будь-який з абстрактних геометричних описів, вибір між якими буде справою простої угоди. Цей висновок впливав у А. Пуанкаре як з його загальних і в цілому помилкових філософських міркувань, так і з уявлень про наукову теорію як про систему, що піддається широкій модифікації. На його думку, всяку теорію (фізичну і геометричну), що спростовується в якійсь своїй частині фактами, завжди можна видозмінити та реконструювати так, що вона знову узгоджуватиметься з досвідом. Теорія, вважав Пуанкаре, є система, що поєднує в собі, з одного боку, «сирі» факти, прямо одержані із досвіду, а з другого — «теоретичні» факти, встановлені позаемпіричним

³ Чудінов в Э. М. Послесловие к книге А. Грюнбаума «Философские проблемы пространства и времени».— М.: Прогресс, 1969, с. 568.

⁴ Див., наприклад, дискусію по концепції А. Грюнбаума на сторінках журналу «Philosophy of Science», 1972, Vol. 39, No. 3.

⁵ Glymour Clark. Physics by Convention.— Ibid., p. 325.

шляхом. Звідси випливало, нібито «теоретичні» факти, включені в теорію незалежно від досвіду, й становлять ту галузь прийняття зв'язків між фактами в теорії за угодою, яка дозволяє модифікувати теорію найрізноманітнішим чином у рамках збереження її внутрішньої несуперечливості та зв'язності як системи. «Сирі» факти, з свого боку, детермінують прийняті конвенції і перетворюють їх (за певних умов) з довільних припущень в інваріантні закони, але лише тією мірою, в якій вони беруть до уваги ці «сирі» факти. Останні також залежать у А. Пуанкаре від типу детермінації, що приймається, простоти, зручності та ін. Отже, якщо закон (а останній розуміється Пуанкаре однобічно, лише як формальний зв'язок у теорії, а не як змістовний елемент) спростовується досвідом, тобто «сирими» фактами, то теорію загалом завжди можна «врятувати» зміною відношення цього закону до фактів, а саме, за допомогою перетворення його з фактуального твердження в деякий логічний принцип, у дефініцію. Для цього, згідно з Пуанкаре, достатньо включити в теорію певний «гіпотетичний факт», який би поділив відношення між «сирими» фактами на дві частини: на точні співвідношення між ними («апріорні» принципи) та звичайні співвідношення, що підлягають перевірці,— закони.

У наведених міркуваннях Пуанкаре абсолютизуються, як бачимо, певні «модельні» риси наукових теорій, зокрема можливість певних змін у теоретичній системі, що поєднує в собі геометрію та фізику. Такі уявлення про можливість довільних модифікацій системи конкретної наукової теорії несумісні з реальним становищем в науці. Насправді реальні наукові теорії виникають і функціонують як більш складні утворення, ніж це передбачається зазначеними уявленнями. Можливість нічим не обмеженої довільної зміни їх складових частин, як вона інтерпретується Пуанкаре та його філософськими послідовниками,— лише гадана. Завжди можна відшукати і вказати на ті цілком певні системи знання, що беруть участь в даному теоретичному синтезі та детермінують прийняті у науковій теорії угоди достатньо жорстко для того, щоб згаданої довільності не було. Крім того, всякий вибір, всяке науково-обгрунтоване рішення про зміну наукової теорії мають під собою зумовлені методологією та практикою науки підстави, незалежно від того, усвідомлюються вони дослідником чи ні. Обмежене, звужене уявлення про наукову теорію як про деякий спеціальний апарат, призначений лише для «переробки» відомих та передбачення невідомих емпіричних даних, тобто ігнорування дисциплінарного, загальнонаукового та соціально-історичного контексту наукових теорій як елементів системи людських знань, які відображують об'єктивний світ, відповідно до запитів суспільної практики, що історично склались на даний час, здатне привести до суб'єктивістських уявлень про утворення наукових теорій, як про процес нічим не детермінований. Таких помилок можна уникнути лише на шляху розгляду наукових теорій, як і їх взаємозв'язку з іншими теоріями, в конкретно-історичній площині, з погляду їх суспільно-практичної зумовленості.

Безперечно, в певних межах для розв'язання ряду питань можна абстрагуватись від такого широкого контексту розгляду наукової теорії. Проте у розв'язанні філософсько-світоглядного питання про сутність конвенцій, як в інтерпретації теорій, так і знання загалом, цього робити не можна. У даному випадку таке абстрагування від реальної природи наукових теорій і прийняття його за єдино можливу дійсність науки і буде абсолютизацією окремих сторін, рис, етапів процесу розвитку наукового знання, яке призводить, як показав В. І. Ленін, до філософського релятивізму та конвенціоналізму, тобто до ідеалізму.

Подібні ж конвенціоналістські ідеї про можливість використання довільних угод для опису у геометричних системах різних емпіричних фактів, в тому числі й таких, що не вкладаються в їх рамки, висловлював також і П. Дюгем, в основному повторюючи міркування, а разом з ними й помилки Пуанкаре стосовно можливостей модифікації наукової теорії та змістовної інтерпретації її законів.

Пізніше Рейхенбах у своїй концепції еквівалентних описів намагався відновити конвенціоналістські ідеї Пуанкаре і Дюгема стосовно структури наукових теорій і можливостей їх перетворення через введення конвенцій. Рейхенбах прагнув довести, з одного боку, важливість деяких понять і припущень, що приймаються у будь-якій науковій теорії, а з другого — їх нібито суто конвенціональний характер. Зокрема, він спекулює на тому, що у визначенні фундаментальних понять фізичних теорій наявні деякі елементи неоднозначності та умовності, які дозволяють модифікувати фізичну теорію. Визначальний характер фундаментальних понять і припущень теорії Рейхенбах намагався витлумачити як появу множини «еквівалентних описів», що фіксують емпіричний базис теорії. «Дефініціальний характер фундаментальних понять,— твердить Рейхенбах,— приводить до того, що зі зміною дефініцій виникають різні описові системи. Але ці системи еквівалентні одна одній і є можливість переходити від однієї системи до іншої за допомогою відповідного перетворення. Отже, дефініціальний характер фундаментальних понять приводить до множини еквівалентних описів»⁶.

Головним моментом «теорії еквівалентних описів» Рейхенбах вважав можливість виділити у модифікований різними способами науковій теорії частину, що емпірично перевіряється. Так, у геометрії реального світу він бачив можливість виділення принаймні двох взаємно залежних (у процесі модифікації описів) ланцюгів: «геометричний опис — визначення конгруентності» і «геометричний опис — визначення типу причинності». Що у цих ланцюгах має бути однозначно зафіксовано — це питання, на думку Рейхенбаха, довільного вибору. Після того, як такий вибір зроблений, геометрична система опису в якійсь своїй частині піддається емпіричній перевірці.

В цьому пункті Рейхенбах намагався «пом'якшити» суб'єктивістську тезу Пуанкаре, згідно з якою геометрія реального світу є нібито цілком вито питанням конвенції, а твердження про таку геометрію емпірично не обґрунтовані (тобто не мають емпіричного змісту). Власне Рейхенбах не відмовляється тут від принципу конвенціональності, а лише намагається перенести його в іншу площину. З філософського погляду суть справи від цього принципово не змінилася і саме «теорія еквівалентних описів», як відзначають дослідники, перетворилась згодом у позитивістський варіант конвенціоналізму Пуанкаре⁷. В цілому рейхенбахівське трактування теоретичного опису неминуче призводило до заперечення об'єктивного змісту поняття відносності простору і часу, до філософського релятивізму. В рейхенбахівській концепції ігнорується чимало факторів, визначальних для фізичної теорії. В спеціальній теорії відносності, наприклад, Рейхенбах нехтував фізичною інваріантністю законів у визначенні одночасності. Останню, як і самі закони, через позитивістські установки, він не залічував до емпірично значущих складових теоретичного опису. В результаті, Рейхенбах по суті заперечував

⁶ Reichenbach H. *Geometry and Definitions of Congruence*.— In: «Problems of Space and Time», Ed. by Smart, New York, 1964, p. 226.

⁷ Див.: Омельяновский М. Э. Послесловие к книге Г. Рейхенбаха «Направление времени». — М., 1962.

об'єктивний зміст спеціальної теорії відносності. Помилково трактуючи принцип відносності у фізиці, він перетворив його в уявлення, що відображує лише дефініційний характер множини еквівалентних описових систем, а не реальну відносність фізичного руху. Те ж саме слід сказати про рейхенбахівську інтерпретацію філософських проблем квантової механіки, зокрема, причинності.

Відповідно до позитивістської методології, Рейхенбах помилково витлумачував наукову теорію як ієрархічну систему, в якій лише нижчі рівні піддаються емпіричній верифікації і, отже, мають дійсне пізнавальне (саме емпіричне) значення. Все інше в цій надто спрощеній схемі теорії є логічно сконструйованою «метафізичною надбудовою» (описом) над емпіричним базисом, яка нібито не має емпіричного змісту і, відповідно, пізнавального значення. Звідси випливало, що у випадку модифікації теорії потрібно рахуватись нібито лише з тими її положеннями, що емпірично перевіряються. Вся «надбудова» згідно з таким підходом може видозмінюватись та реконструюватись довільно в межах несуперечливості з прийнятими визначеннями основних понять теорії. У випадку теорії відносності, як уже відзначалось, такий довільний вибір визначення одночасності, оскільки він в схемі Рейхенбаха не контролюється безпосередньо емпіричними фактами, призводив до суб'єктивно-ідеалістичного висновку, нібито ця теорія у своїх істотних теоретичних положеннях суто конвенціональна, не відображує об'єктивної дійсності.

Такі твердження не відповідають дійсності. Теорія повністю контролюється досвідом, якщо її природу розуміти адекватно, а поняття досвіду — достатньо широко. Для прийняття «конвенцій» у науковій теорії завжди існують об'єктивні передумови і підстави, які можуть і не входити в результуючу схему теорії, саме як необхідні для оперування емпіричними фактами складові її. В основі прийняття тих або інших визначень, зокрема, спеціальної теорії відносності лежать, наприклад, припущення, які виявлені лише після її створення, в процесі копінгного аналізу її структури. В основі загальної теорії відносності А. Ейнштейна лежать не лише емпіричні факти (їх якраз не багато), але й чимало інших нез'ясованих підстав, насамперед тих, що стосуються вияву гравітації в геометричних властивостях простору-часу. Дальший розвиток фізики остаточно виявить принципний зміст цих підстав, як це вже було зроблено стосовно спеціальної теорії відносності.

Враховуючи погляди Пуанкаре і Рейхенбаха, стає більш зрозуміло й позиція Грюнбаума, який виділяє неперервність та дискретність як істотні і найзагальніші передумови аналізу дефініцій конгруентності, що приймаються в тих або інших геометричних системах опису простору і часу, але «не знаходить» їх об'єктивних підстав, хоч і ставить про це питання, що само по собі недостатнє. Підхід, який пропонує Грюнбаум під час розгляду проблеми конгруентності, передбачає виділення «внутрішніх» та «зовнішніх» властивостей і відношень просторового та часового континуумів. (Континуальна природа простору і часу приймається ним як альтернативна). Вважається, що певній множині, — просторовій, часовій або просторово-часовій, завжди притаманні відповідні «внутрішні» та «зовнішні» властивості і відношення. До «внутрішніх» властивостей та відношень залічуються ті, які невід'ємно притаманні множинам, залежать лише від самих цих множин. До «зовнішніх» властивостей та відношень залічуються ті, які, навпаки, залежать від існування особливих, «неіманентних» стосовно них об'єктів, скажімо, вимірювальних лінійок, годинників та ін.

Як і його попередники, Грюнбаум вважає, що широта і можливості конвенціонального вибору у визначенні метрики реального простору-часу

«залежить від фактів, які самі по собі не є предметом конвенції»⁸. Все залежить, на його думку, від реальних властивостей і характеристик простору і часу. Наприклад, у випадку дискретного простору міра протяжності міститься всередині самих просторових інтервалів, є «внутрішньою» властивістю дискретного простору. У випадку неперервного простору такої «внутрішньої» міри протяжності нема і тому існує необмежений конвенціональний вибір одиниці довжини. Позиція Грюнбаума у даному випадку помилкова через те, що він, прагнучи довести, що проблема того, яким є об'єктивний простір і час, не є питанням конвенцій, неправомірно онтологізує канторівську математичну континуальну модель простору. Проте визнання об'єктивності простору і часу лишається основною методологічною посилкою Грюнбаума в аналізі теоретичного опису простору і часу. Саме вона піддається критиці з боку буржуазних методологів, які брали участь у обговоренні його концепції.

Непоследовність Грюнбаума полягає в тому, що, визнавши цю основну посилку аналізу, яка перекреслює на суті концепцію конвенціоналізму, він все ж вводить дещо іншим способом момент конвенціональності в теоретичний опис. Внаслідок цього виникає концептуальний парадокс: з одного боку, Грюнбаум намагається знайти об'єктивну основу вибору способу визначення конгруентності; а з другого — він нездатний послідовно провести постановку питання про відношення системи теоретичного опису до зовнішнього світу. Висловлювання про об'єктивне значення такого опису еkleктично поєднуються в його концепції з суб'єктивно-ідеалістичними твердженнями.

Буржуазних методологів науки, що схиляються до більш радикального конвенціоналізму, не влаштовує в такому підході саме введення елементів «зовнішньої» детермінації наукових теорій, які пов'язані з твердженням про існування об'єктивного світу, навіть у такому суперечливо-непоследовному вигляді, в якому його пропонує Грюнбаум. Свого часу дещо подібне можна було спостерігати стосовно позиції Пуанкаре, в працях якого також простежувалася поряд з ідеалістичним ухилом до конвенціоналізму тенденція до стихійно-матеріалістичного тлумачення питання про відношення теоретичних побудов до зовнішнього світу. В. І. Ленін переконливо показав причини того, чому буржуазна філософія підняла на щит саме конвенціоналістські хитання Пуанкаре і всіляко намагалася затушувати, применшити його стихійно-матеріалістичні положення, «добудувати» непослідовні філософські погляди Пуанкаре до «последовного» конвенціоналізму та філософського релятивізму.

В. І. Ленін критикує ідеалістичні хитання Пуанкаре, зокрема спробу вивернути навиворіт дійсний порядок речей, проголосити закони природи символами, умовностями, тобто утвердити агностицизм. Водночас В. І. Ленін підкреслює, що стихійно-матеріалістичні положення, які наявні в позиції Пуанкаре та інших природодослідників і які всіляко перекручують буржуазні філософи, слід захищати, відсікаючи реакційну тенденцію і последовно проводячи лінію діалектичного матеріалізму. Він показав, зокрема, що в питанні про відносність істинності фізичних законів і теорій природознавці іноді невміло доводять те, що давно доведене у філософії діалектичного матеріалізму як незаперечна істина. В. І. Ленін пише про Дюгема: «З величезною затратою праці, з рядом таких самих цікавих і цінних прикладів з історії фізики, які часто можна зустріти у Маха, доводить він, що «всякий закон фізики є тимчасовий і відносний, тому що він приблизний»...І добивається ж людина у відчи-

⁸ Г р ю н б а у м А. *Философские проблемы пространства и времени*, с. 19.

нені двері! — думає марксист, читаючи довгі міркування на цю тему. Але в тім-то й лихо Дюгема, Сталло, Маха, Пуанкаре, що дверей, відчинених діалектичним матеріалізмом, вони не бачать. Не вміючи дати правильно-го формулювання релятивізму, вони котяться від нього до ідеалізму»⁹.

Як уже відзначалось, саме по собі визнання наявності «конвенцій» у науковому пізнанні ще не означає конвенціоналізму як філософської концепції. Головним є той зміст, який вкладається у це визнання. Позитивізм вкладає у визнання «конвенцій» суб'єктивно-ідеалістичний зміст, намагається предствити їх як неначебо очевидно констатацію повного розриву між науковою теорією і об'єктивним світом, який вона покликана відображувати в своїх поняттях. Ця містифікація виражається у різних формах, насамперед у спробах елімінувати всі важливі філософські питання, які стосуються відношення теорії до об'єктивного світу, і цілковито «замінити» їх питаннями внутрішнього обґрунтування теорії («нефілософськими» засобами), логічних відношень між теоріями, логічної несуперечності і т. д. В руслі таких намагань більш радикальний конвенціоналіст К. Глаймур критикує Г. Рейхенбаха і А. Грюнбаума не за визнання теоретичних конвенцій як таких, а за спробу дати таке пояснення наукових конвенцій, яке в окремих пунктах наближається до матеріалізму, за їх намагання в теоретичних описах відокремити «дійсні фізичні факти» від «суб'єктивних характеристик», тобто за так званий онтологізм та відступ від канонів позитивізму у поясненні об'єкта теорії. «Онтологізм» у цьому разі отожднюється Глаймуром із спробами Пуанкаре і Рейхенбаха поставити і осмислити дуже важливе загальносвітоглядне питання про відношення теорії до об'єктивного світу¹⁰.

Насамперед у такому напрямі К. Глаймур і оцінює концепцію Грюнбаума. Він пише: «Грюнбаум розширив онтологічні погляди ранніх конвенціоналістів і водночас відмовився від операціоналістських та верифікаціоністських теорій значення, які були їх головною опорою. В результаті, утворилася досить неясна точка зору на те, які є речі у своєму бутті, для підтримки якої я не знаходжу жодного аргументу, що заслуговував би на довір'я»¹¹. На думку Глаймура, позиція Грюнбаума, як і позиція Рейхенбаха, може стати більш «послідовною» лише за умови елімінації з неї «онтологічних» припущень про існування зовнішнього світу і перенесення уваги стосовно конвенцій лише у площину мови теорії. З цією метою К. Глаймур відкидає грюнбаумівські «онтологічні припущення», зводячи положення про існування внутрішніх сутностей до суто мовних залежностей. Тим самим твердження, що статус властивостей просторового, часового або просторово-часової розмаїтості, залежить від такого, яким є дійсний світ, формально зберігається, але переводиться в зовсім іншу площину, а саме ставиться в цілковиту залежність лише від того, про яку систему мови йдеться. В результаті всі проблеми геометричного опису реального простору-часу, поставлені Грюнбаумом, одержують суто внутрішньомовне форму-

⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 304.

¹⁰ Характерно, що оцінка «онтологізму» Пуанкаре в позитивізмі еволюціонувала разом з самим позитивізмом. Якщо на початку століття «соромливий матеріаліст» А. Рей, хитаючись між матеріалізмом та махізмом, писав, що «теорія Пуанкаре відділяється логічно неперехідною прірвою від онтологічного витлумачення механістської школи» (тобто від визнання цієї школи, що теорія є знімок з об'єкта)...» (В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, с. 290), то у наш час концепція Пуанкаре критикується неопозитивістами саме як «онтологічна», як така, що підлягає «виправленню» у тій своїй частині, де наявні стихійно-матеріалістичні положення, де йдеться про об'єктивний характер знання.

¹¹ Gl u m o u g C. Op. cit., p. 339.

лювання і тим самим «очищаються» від будь-яких питань про відношення теоретичного опису до дійсності, тобто, в кінцевому підсумку, від елементів матеріалізму.

Свою критику «онтологічної» позиції Грюнбаума Глаймур завершує міркуваннями про те, якого змісту, на його думку, слід надавати поняттю «реальності». Він намагається довести, що «реальні» властивості — це нібито такі властивості, що цілковито визначаються у системі фізичних теорій, без «метафізичних» посилань на зовнішній світ. Неважко бачити з цих та інших міркувань К. Глаймура, що він, використовуючи непослідовність стихійного матеріалізму в позиції «філософського натуралізму» А. Грюнбаума, намагається переосмислити її відповідно до ідеалістичних канонів позитивізму. Критерій «реального» у теоретичному описові об'єктивного простору і часу (йдеться про предметну істинність теорії), згідно з цими канонами, вміщується ним у саму теорію, шукається в системі інших теорій, для чого й пропонуються різні формальні процедури. Такий підхід — гносеологічно помилковий, ідеалістичний, оскільки в ньому ігнорується суспільно-історична практика як основа і критерій істинності теоретичних побудов.

В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін показав, що критерій практики має бути першим і основним в оцінці теорії. Лише врахування цього критерію уберігає науку від схоластики, ідеалізму і агностицизму. «Точка зору життя, практики, — відзначає В. І. Ленін, — повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання. І вона приводить неминуче до матеріалізму... Якщо те, що підтверджує наша практика, є єдина, остання, об'єктивна істина, — то звідси впливає визнання єдиним шляхом до цієї істини шляху науки, яка стоїть на матеріалістичній точці зору»¹².

Філософське питання про відношення теорії до об'єктивного світу, як би його не намагались елімінувати позитивісти, є неусувним питанням пізнання. Як свідчить історія самого позитивізму, яка б теорія пізнання не пропонувався, воно неминуче постає в тих або інших формах. Тому нерідко у постановці й розв'язанні цього питання в позиціях буржуазних природодослідників виявляються більшою або меншою мірою виражені матеріалістичні посилки. Лише незнання діалектики, тобто невміння або небажання провести до кінця послідовно ці матеріалістичні посилки, призводить їх до зовсім неприйнятних з погляду послідовного матеріалізму висновків. Той же А. Грюнбаум намагається розвинути положення про те, що людина є частиною природи, що ті властивості свідомості, які мають бути подібними властивостям зовнішнього фізичного світу, повинні пояснюватись за допомогою законів цього світу та ін. Але через свою непослідовність і невміння правильно визначити гносеологічний і методологічний статус теорії, він відступає від матеріалістичних посилок і приходять в остаточних своїх висновках до хибних ідей конвенціоналізму.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що теоретичні труднощі природознавства часто використовуються реакційними філософськими школами, призводячи до відродження старих ідеалістичних концепцій, до спроб буржуазних філософів використати їх проти діалектичного матеріалізму. На прикладі ідеалістичної інтерпретації фізичної теорії відносності А. Ейнштейна, за яку, за висловом В. І. Леніна, буквально вчепились буржуазні філософи, одразу ж з моменту її виникнення, В. І. Ленін переконливо показав, «що без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може

¹² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 133.

втримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб втримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»¹³. Сучасні спроби відродження доктрини конвенціоналізму в галузі теоретичного обґрунтування фізики свідчать про те, що лєнінська ідея дальшого зміцнення союзу діалектичного матеріалізму і природознавства в боротьбі з реакційними філософськими школами і концепціями в науці є виключно актуальною.

* * *

В роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін показав, що естествознание ніколи не було і не може бути філософськи нейтральним в боротьбі матеріалізму з ідеалізмом, що естествоиспытатели в подавляючому своєму більшості завжди стояли на позиціях стихійного матеріалізму. Ленінська ідея союзу філософії та естествознання особливо актуальна в наше час, коли відродження старих ідеалістических доктрин та концепцій ретельно вуалюється та проводиться під вивескою «філософського нейтралізму», «толерантності» та ін. В частині, в одній з найважливіших областей сучасного естествознання — в області теоретичного обґрунтування фізики — мають місце спроби відродження старої доктрини конвенціоналізму, яка штучно привноситься в науку під виглядом засобу розв'язання філософських проблем дослідження простору та часу.

В книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін відкрив суб'єктивно-ідеалістическу сутність філософського релятивізму та конвенціоналізму в науці. Пропонується сучасними буржуазними філософами концепція геохронометрического конвенціоналізму, незважаючи на нову ускладнену форму, по суті нічим не відрізняється в філософському відношенні від тієї, яка критикувалась В. І. Леніним в зв'язі з аналізом філософської позиції Пуанкаре, Дюгема та ін. Особливістю сучасних модифікацій конвенціоналізму є те, що окремі його сторонники, такі як А. Грюнбаум, займають не завжди послідовну позицію. Це відкриває можливості для критики конвенціоналізму «зсередини», з точки зору його внутрішніх суперечностей.

¹³ Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 27.

І. П. ГОЛОВАХА, В. С. ГОРСЬКИЙ

ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ ПРАЦІ В. І. ЛЕНІНА «МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» НА УКРАЇНІ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Історія поширення ідей, висунутих та науково обґрунтованих в класичному творі В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», становить одну із найяскравіших сторінок розвитку філософської думки на дожовтневій Україні. У процесі пропаганди теоретичних положень лєнінської праці закладався міцний ґрунт для утвердження діалектико-матеріалістичної філософії як наукової основи комуністичного світогляду. Без

перебільшення можна сказати, що «Матеріалізм і емпіріокритицизм» від моменту свого виникнення посів одне з центральних місць в боротьбі проти буржуазної та ревізійністської ідеології. Це зумовлювалося передусім актуальністю і глибиною розробки філософських проблем, які ґрунтовно досліджував В. І. Ленін.

Час написання «Матеріалізму і емпіріокритицизму», як відомо, припадає на перші роки після завершення революції 1905—1907 рр., коли осмислення досвіду революції становило провідну проблему ідеологічного життя післяреволюційної Росії. Ці питання глибоко вивчаються партією більшовиків і передусім її вождем В. І. Леніним. Широкий наступ реакції в усіх сферах суспільного життя, коли відкритому політичному теророві проти робітничого класу та революційного руху відповідав похід контрреволюційних сил проти ідей соціалізму та демократії, інтенсивне насадження занепадницьких настроїв, містицизму, призводить до того, що під вплив буржуазної ідеології потрапила навіть частина партійних інтелігентів, які вважали себе марксистами. Зокрема, в книгах П. С. Юшкевича, Я. О. Бермана, М. Валентинова, О. Богданова та інших, що вийшли в цей період, наявні спроби ідеалістичної ревізії фундаментальних положень марксистської філософії. За таких ідейно-політичних умов потреба обстоювати чистоту марксистської, діалектико-матеріалістичної філософії перед лицем сил реакції виступає як першочергове завдання. Його реалізація набувала виняткової політичної злободеності, оскільки «політична лінія марксизму...— як відзначає В. І. Ленін,— нерозривно зв'язана з його філософськими основами»¹.

Посилення занепадницьких тенденцій, релігійного містицизму, загальний наступ реакції по всьому фронту набрали в цей період значного впливу і на Україні, де ідеологічна боротьба характеризується популяризацією серед представників буржуазної філософії доктрин неокантіанства, «іманентної філософії», махізму та ін. В руслі таких тенденцій посилюються мотиви ідеалістичної критики «справа» вчення засновника німецької класичної філософії. Досить активно на Україні поширюються в цей час погляди В. В. Лесевича, цього, за оцінкою В. І. Леніна, російського ідеолога мішанства². Розмірковуючи, зокрема, над досвідом попереднього розвитку філософської думки, на який має спиратись філософія ХХ ст., В. Лесевич виділяє напрям, що бере початок від Д. Юма (на його думку, «найвеличнішого з мислителів всього світу»³), й через О. Конта йде до Маха і Авенаріуса. Емпіріокритицизм по-фальсифікаторському проголошується тут вершиною філософського розвитку, а філософія Р. Авенаріуса подається як «остання фаза розвитку філософії»⁴.

З таких ідеалістичних світоглядно-методологічних позицій конструється тенденційно-однобічна схема для інтерпретації марксизму, коли сутність діалектико-матеріалістичної філософії взагалі і матеріалістичного розуміння історії зокрема зображується у фальсифікованому вигляді, на зразок вульгарно-матеріалістичної концепції «економічного матеріалізму». На цій підставі, як звичайно, робились два однаково хибні висновки: або про відсутність у марксизмі власної філософської основи взагалі (мовляв, «економічний матеріалізм може бути з'єднаний з будь-яким філософським вченням, аби лише воно мало моністичний характер»⁵), або ж висувалась наклепницька теза, нібито матеріалізм чужий «духові марксизму»⁶. В останньому випадку заяви основоположників марксизму про те, що їх філософія є матеріалізмом, намагались зобразити як свідчення «внутрішньої суперечливості», «непослідовності» ідеології пролетаріату. В обох випадках суть революційного перевороту, здійсненого у філософії марксизмом, фальсифікувалась з суб'єктивно-ідеалістичних позицій неокантіанства. Посилаючись на Марксові «Тези про Фейербаха», представники названих тенденцій намагались довести, ніби

¹ Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

² Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 183.

³ Лесевич В. В. От Конта к Авенарису.— Собр. соч., М., 1915, т. 2, с. 340.

⁴ Лесевич В. В. Философское наследие XIX века.— Там же, с. 282.

⁵ Челпанов Г. Мозг и душа. Киев, 1906, с. 20.

⁶ Див.: Давыдов И. А. Что такое экономический материализм? Критико-методологический очерк. Харьков, 1910, с. 29—38.

положення К. Маркса про головний недолік минулого матеріалізму передбачає як єдину альтернативу цьому матеріалізові неокантіанське вчення про єдність суб'єкта і об'єкта, нібито К. Маркс здійснював критику споглядального матеріалізму саме з позицій неокантіанства.

Таке ревізійоністське тлумачення не лише за суттю, а й за формою спотворювало справжній зміст Марксових «Тез про Фейєрбаха». Адже в К. Маркса йшлося про хибні саме споглядального матеріалізму, а не матеріалізму взагалі. Однак ревізійоністські інтерпретатори марксизму з табору неокантіанців намагались власні суперечності і непослідовності приписувати К. Марсові. Так, наприклад, одні із «легальних марксистів», М. Лежнев, відверто перекручуючи зміст марксистських положень, твердив: «Маркс... «головним недоліком» всего до нього... проголошеного матеріалізму вважає те взагалі, що він був матеріалістом, тобто предмет, дійсність розглядав саме як предмет, дійсність, інакше «в формі об'єкта»,— а не брав їх попередньо приступом «людсько-чуттєвої» завоювницької діяльності, не розглядав «суб'єктивно», як робив завжди ідеалізм»⁷.

Інший представник цього табору на Україні, В. Панейко, твердив, нібито марксизм потребує «доповнення недотач марксівської теорії думками Канта»⁸. Псевдомарксистські декларації неокантіанських фальсифікаторів діалектико-матеріалістичної філософії навіть подекуди вводили в оману крайніх реакціонерів з ортодоксально-релігійного табору, які закликали до боротьби з емпіріокритицизмом як «філософією марксизму»⁹.

Зрозуміло, що в такій ситуації захист філософських основ марксизму, зокрема поширення і пропаганда ідей, розвинутих в праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», набувала надзвичайно актуального значення. Цю діяльність здійснювали представники революційного марксизму, соратники В. І. Леніна. Їх боротьба проти буржуазних фальсифікаторів діалектико-матеріалістичної філософії спрямовувалась на утвердження теоретичних основ пролетарського світогляду. Вагомий внесок в цю важливу справу був зроблений більшовиками, що діяли на дореволуційній Україні, зокрема В. В. Воровським. Про глибокий і постійний інтерес Воровського до філософії діалектичного та історичного матеріалізму, до теорії наукового комунізму говорить, зокрема, те, що він переклав російською «До критики гегелівської філософії права. Вступ» та «Маніфест Комуністичної партії». Характерною є також та обставина, що Воровський спеціально цікавився історико-філософськими проблемами (статті «Карл Маркс», «До історії марксизму в Росії», дослідження про В. Г. Белінського то ін.), часто насичував суто публіцистичні праці глибокими філософськими роздумами (критичні виступи проти Л. Андреева, Ф. Соллогуба, М. Арцибашева) та ін.

Плідний період у діяльності Воровського (1902—1912 рр.) пов'язаний з його перебуванням на Україні, де за завданням В. І. Леніна він організував Південне бюро ЦК РСДРП і очолював (1907—1912 рр.) партійну організацію Одеси. В. І. Ленін високо цінував пропагандистський і організаторський талант Воровського, неодноразово доручав йому важливі справи. Так, в одному з листів В. І. Ленін звернувся до В. В. Воровського за порадою щодо можливостей видання книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм», над якою в цей час посилено працював¹⁰.

З самого початку XX ст. Воровський захищав діалектико-матеріалістичну філософію від її фальсифікаторів як з боку відвертих ідеалістів, так і з боку тих, хто під виглядом дальшого її «розвитку» ревізував наріжні положення марксизму. Характерним щодо цього є його лист до редакції журналу «Жизнь», в якому наголошується на якісній відмінності марксистського філософського матеріалізму від домарксистського, зокрема, підкреслюється, що К. Маркс та Ф. Енгельс органічно поєднали матеріалізм

⁷ Лежнев М. Н. Маркс и Кант.— Николаев, 1900, с. 7.

⁸ Панейко В. Історіософія Канта.— Літературно-науковий вісник, 1912, кн. 1, с. 39.

⁹ Кудрявцев П. Абсолютизм или релятивизм? Выпуск первый.— К., 1908, с. 89.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. В. В. Воровському — Повне зібр. творів, т. 47, с. 155.

з ідеєю розвитку. У «Листі з Берліна» (1908 р.) йдеться про матеріалістичну діалектику як центральний пункт, головний принцип марксистської теорії, показується, що в самій суті діалектико-матеріалістичної методології міститься визнання розвитку як універсального принципу.

З позицій філософського матеріалізму і наукової методології Воровський виступив проти найпоширеніших в той час філософських систем неокантіанства та махізму (емпіріокритицизму). Про це переконливо свідчать згаданий лист до редакції журналу «Жизнь», стаття «Мятущиеся и мечущиеся»¹¹, рецензія на книгу М. Ферворна «Естествознание и мирозерцание. Проблема жизни», що вийшла 1909 року в Москві в перекладі з німецької, та інші критичні матеріали. Зокрема, в згаданій рецензії, вміщеній в газеті «Одесское обозрение» (від 5 червня 1909 р.)¹², Воровський переконливо протиставив плутаним філософським мудруванням природодослідника, адепта Маха та Авенаріуса, чітку філософську позицію В. І. Леніна, викладену в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі». «Проти цієї доктрини (суб'єктивного ідеалізму.—*Лет.*),— зауважує Воровський,— виступив недавно один із найвідоміших теоретиків російського марксизму Ленін з ґрунтовною працею «Матеріалізм і емпіріокритицизм» («Критичні замітки про одну реакційну філософію»), в якій піддає нищівній критиці вчення, що є реакційним не тільки щодо наукової філософії і ґносеології Маркса—Енгельса, але навіть Канта, чия «річ у собі» цілком заперечується Авенаріусом та ін. і підміняється «комплексом відчуттів». Завершуючи рецензію, Воровський підкреслює: «Ленін у згаданій вже книзі показав підґрунтя цього «новітнього позитивізму», який замість пізнання реального світу виставив принцип: «Ми відчуваємо тільки свої відчуття». Він показав цю філософію, що призводить до соліпсизму, як різновид плутаного ідеалізму, «зразок» тієї еkleктичної жебрацької юшки, про яку з заслуженим презирством говорив Енгельс. Критика махізму становить цінність для Росії, де ціла серія пп. Богданових, Базарових, Юшкевичів, Берманів і комп., що відійшли від історичного матеріалізму, вносять хаос в уми читачів, даючи під виглядом марксизму «щось неймовірно суперечливе, плугане і реакційне» і, виступаючи ніби проти Плеханова, по суті виступає проти Маркса і Енгельса»¹³.

Як бачимо, Воровський був добре обізнаний зі змістом ленінської книги, усвідомлював її сутність і зумів правильно оцінити реакційну ідейно-теоретичну і політичну спрямованість емпіріокритичних збочень російських ревізіоністів та їх західноєвропейських ідеалістичних учителів у галузі філософії.

Певний вклад у справу захисту філософських основ революційного світогляду в дожовтневий період зробив М. О. Скрипник. Засвоєння ним марксистської філософської науки було, як свідчить сам революціонер, складним і суперечливим. «Шлях мого розвитку,— згадував він у 1921 р.,— цілком відрізнявся від розвитку російських інтелігентів-революціонерів. Вироблення світогляду було занадто болоче, багато довелося побороги внутрішніх протиріч... Перехід до марксизму був дуже важкий. Довелося виробити світогляд, відмовитися від невразного революціонізму...». Початок цього процесу сам Скрипник умовно датує 1897 роком. «Умовно», тому що його світогляд того часу «був досить еkleктичний»^{13а}.

Беручи активну участь у боротьбі за створення революційної марксистської партії в Росії, за повалення самодержавства та буржуазного ладу, Скрипник чимало зусиль доклав до захисту та пропаганди ленінських ідей, спрямованих проти «теорії хвостизму» «економістів», організаційної безпринципності меншовиків. У працях, які збереглися в архівах або опубліковані в більшовницькій пресі, Скрипник виступав проти опортуністичних настроїв «ліквідаторства», ідеології зрадництва інтересів революції, зокрема проти «богобудівництва», «емпіріомонізму» Богданова та ін. Так, наприклад, на нараді розширеної редакції органу більшовиків газети «Пролетарий» він виступив проти «богобудівництва» Луначарського, заявивши, що, оскільки останній «обстрілює науковий

¹¹ Див.: Воровский В. В. Соч.—Л., 1933, т. 1.

¹² Рецензія передрукована в № 3 журналу «Вопросы философии» за 1957 рік.

¹³ Цит. за: Вопросы философии, 1957, № 3, с. 123.

^{13а} Скрипник Микола. Пролетарська революція на Україні: Статті й промови.— Харків, 1930, т. 1, с. 6—7.

соціалізм», то проти нього і його прибічників слід провадити боротьбу. «Ми,— відзначає Скрипник,— залишаючись революційними соціал-демократами, повинні сказати, що з таким («богобудівничим».— Авт.) витлумаченням соціалізму нічого спільного не маємо»¹⁴.

Пропаганду окремих філософських положень марксистсько-ленінської теорії, їх захист від буржуазних та ревізіоністських критиків, популяризацію і пропаганду світогляду революційної пролетарської партії здійснювали в цей період такі білий ленінської гвардії, що працювали на Україні в складі більшовицьких організацій, як С. Артем, С. Гусев, Р. Землячка, Г. Петровський, О. Шліхтер, Д. Ульянов, О. Ярославський та ін.

Ідеї праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» активно поширював на Україні Володимир Пилипович Горін-Галкін. Він написав й видрукував (під псевдонімом) значну за обсягом книгу, в якій піддав ґрунтовній критиці російських махістів та їх західноєвропейських учителів¹⁵.

Коло наукових інтересів Горіна-Галкіна досить широке. Крім власне світоглядно-методологічних проблем, які охоплювали майже всі основні галузі філософського знання — історію філософії, гносеологію, логіку, матеріалістичне розуміння історії, він цікавився також деякими іншими спеціальними науковими дисциплінами, розробляючи, зокрема, проблему застосування діалектико-матеріалістичної методології до природознавства, педагогіки, історії, революційної тактики та ін. Основний його інтерес зосереджений навколо філософських основ світогляду та діалектико-матеріалістичної методології марксизму-ленінізму, принципів критики ідеалізму, дуалізму та різних модифікацій метафізики. Про це свідчать не тільки його друковані праці, але й вся спадщина, зокрема великий рукопис «Діалектика», а також численні статті, нариси, тези, фрагменти, конспекти¹⁶.

Слід, однак, з самого початку відзначити, що, перебуваючи під великим впливом логіки Гегеля, подекуди некритично сприймаючи її, Горін-Галкін не завжди бачив принципову різницю між марксистським і гегелівським розумінням сутності діалектики, допускав окремі відхилення в бік метафізики та ідеалізму, що призводило, зокрема, до певних суперечностей його концепції, до нечіткості термінології та ін. Це позначалося і на характері його думок, висловлених як в книзі «Долой матеріалізм!», так і в неопублікованих працях. Проте, незважаючи на ряд істотних хиб філософської позиції Горіна-Галкіна, ця книга відіграла позитивну роль у боротьбі з махізмом, в утвердженні наукового світогляду в свідомості пролетарських революціонерів.

Горін-Галкін висвітлює низку корінних положень марксистської теорії пізнання — про її протилежність ідеалістичній гносеології та принципову відмінність порівняно з домарксистськими матеріалістичними системами, про похідний характер психічного щодо фізичного, єдність матерії та її атрибутів, роль практики в пізнанні. Він аналізує суть і значення матеріалістичного розуміння історії. Позитивний виклад основних ідей марксистської філософії, як вищої форми наукового світорозуміння, супроводжується докладною, предметною критикою махізму, що претендував на «третю лінію» у філо-

¹⁴ Протоколи Совещания расширенной редакции «Пролетария».— М., 1934, с. 44.

¹⁵ Грабовский Н. Долой материализм! (Критика эмпириокритической критики). Катеринослав, 1910. Як псевдонім Горін-Галкін використав прізвище відомого українського письменника-революціонера П. А. Грабовського. Див. також про нього журнали: Пролетарская революция, 1925, № 9 (стаття А. В. Дивильковського); Каторга и ссылка, 1926, кн. 22 (стаття М. Полякова); Вопросы философии, 1959, № 6 (стаття М. Володина «Из истории борьбы против махизма»), а також праці з історії філософії: История философии в СССР в пяти томах.— М.: Наука, т. 4, 1971, с. 600—601, 613, 623, 629—649; Нарис історії філософії на Україні.— Київ: Наукова думка, 1966, с. 423. О ст-рянини, Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні.— К.: вид-во КДУ, 1971, с. 269—270.

¹⁶ Матеріали на цю тему, як і значна частина загальнофілософської спадщини мислителя, поки що не видруковані. Вони зберігаються в Центральному партійному архіві (ЦПА) Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (фонд 292, опис 1, од. зб. 23, 24, 27, 28, 30). Далі посилання на матеріали цього архіву в тексті.

софії, а насправді повторював старі догми суб'єктивного ідеалізму, метафізики та агностицизму, суперечив новітнім досягненням природознавства. Горін-Галкін вказує на прямий зв'язок суб'єктивно-ідеалістичної гносеології філософських ревізійоністів — Богданова, Базарова, Валентинова, Юшкевича та ін. — з їх опортуністичною ідейно-політичною позицією. Ця обставина, відзначає він, з особливою силою доводить несумісність махізму з філософією марксизму. «Принципова координація, релятивізм, корелятивізм суб'єкта (свідомості), з одного боку, і об'єкта, що усвідомлюється (зовнішнього буття), з другого — тобто паралелізм, як існування — одночасність свідомості і (зовнішнього) об'єкта, — пише Горін-Галкін, — ні в якому разі не може бути прийнята марксистами»¹⁷.

Значний інтерес становлять неопубліковані праці Горіна-Галкіна, на змісті яких коротко спинимося. Внаслідок певних суперечностей в його поглядах, тут, шоправда, недостатньо визначені вихідні положення і поняття. Однак розглянуто низку важливих питань, пов'язаних з розумінням методів дослідження та природи соціологічних законів. Багато уваги приділяється питанню про сутність філософських категорій, їх «ієрархію» та типологію. У процесі основного викладу Горін-Галкін докладно спиняється на «методі викладу категорій»¹⁸, який, на його думку, зумовлений логікою об'єктивного розвитку самої дійсності (од. зб. 23, арк. 5), аналізує визначення категорій матерії, субстанції, руху, простору, часу, зв'язку, опосередкування, розвитку, суперечності, характеризує принципи і закони діалектики.

Загалом правильне розуміння світоглядно-методологічних основ марксизму дало Горіну-Галкіну змогу піддати дійовій критиці вихідні підвалини ідеології представників різних течій, ворожих інтересам пролетарського визвольного руху. Він рішуче заперечував спроби отождити марксизм з «економічним матеріалізмом». Так, вже на II з'їзді РСДРП Горін-Галкін виступив проти «економістів» (зокрема Мартінова), характеризуючи їх як представників «вуглярної форми матеріалізму», що спотворювали погляди основоположників наукового соціалізму на природу, шляхи та ідеали робітничого руху, на роль партії пролетаріату в процесі боротьби за знищення експлуататорського ладу і побудову нового суспільства.

Спеціальним предметом критичного аналізу Горіна-Галкіна була «тектологія» О. Богданова, щодо якої підкреслюється, що вона «нічого спільного не має» з методом Маркса. Досить ґрунтовної критики піддаються також механіцизм та еклетицизм Бухаріна, софістика Троцького (стаття «Принципи тактики», од. зб. 23, арк. 238), нігілістичні вправи «пролеткультівців», які докладно аналізуються з широким посиланням на першоджерела і вихідні з методологічного боку праці класиків марксизму-ленінізму, зі врахуванням основних досягнень науки, особливо природознавства, історії, практики міжнародного та російського визвольного руху.

Спираючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, особливо «Капітал», «Анти-Дюрінг», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», Горін-Галкін докладно характеризує найважливіші аспекти матеріалістичної діалектики як методу, доводячи його пряму протилежність еволюціонізму, «катастрофізму», еклетици і софістичні. Матеріалістична діалектика, на протилежність емпіризму та різним апіорним конструкціям, виконує, на його думку, також функцію наукового передбачення. «...За посередництвом діалектики, — пише Горін-Галкін, — можна завбачити раціональну сторону історії», про що свідчить теорія марксизму і заснований на ньому пролетарський визвольний рух» (од. зб. 23, арк. 10—11). На відміну від законів природи, де діють сліпі сили, що підпорядковуються «залізній» необхідності, в суспільстві, завдяки свідомим зусиллям людей — особливо це притаманне вищим фазам історичного розвитку — можливі певні відходи від, так би мовити, наперед «запрограмованої» лінії об'єктивного розвитку. «Цю різницю — онтогенезису і філогенезису, — пише Горін-Галкін про співвідношення

¹⁷ Грабовский Н. Долой материализм! (Критика эмпириокритической критики), с. 57—58.

¹⁸ Маючи на увазі великий інтерес Горіна-Галкіна до проблем гносеології і логіки, не можна погодитись з думкою, за якою він цікавиться переважно «онтологією» (Історія філософії в СССР в пяти томах. М.: Наука, 1971, т. 4, с. 728).

діалектичних закономірностей суспільства і природи,— і має на увазі Маркс, говорячи, що коли суспільство натрапило на шлях певного розвитку, воно хоч і не може вже перестрибнути через стадії (через окремі етапи стадій воно може за певних умов), воно може все ж скоротити муки родів суспільства старого, вагітного новим» (од. зб. 23, арк. 8).

Об'єктом критики для Горіна-Галкіна були ідеалізм, метафізика та агностицизм не тільки ідеологів буржуазії, але й ревізіоністів та ухильників від генеральної лінії ленінської партії (Бернштейн, К. Шмідт, Каутський, Бухарін, троцькісти та ін.). Ця критика, розкриття протилежності двох філософсько-методологічних підходів до розв'язання актуальних проблем соціально-економічного, політичного та культурного розвитку свого часу були здійснені Горіним-Галкіним широко, ґрунтовно і аргументовано.

Осмилення філософських основ марксистсько-ленінського світогляду здійснювали на Україні під безпосереднім впливом праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» не лише соратники В. І. Леніна, які виступили з теоретичними розвідками з питань філософії діалектичного та історичного матеріалізму. До глибокого засвоєння марксистської філософії прагнули рядові більшовики України. У полтавській, харківській та інших організаціях створювалися напівлегальні і нелегальні гуртки, в яких ґрунтовно вивчались праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна¹⁹. Завдяки цьому на Україні в дожовтневий період було чимало зроблено в справі викриття різних течій буржуазної ідеалістичної філософії та ревізіоністських спроб перевернути світоглядно-методологічні основи марксизму-ленінізму.

Поширення і пропаганда ідей книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» було нерозривною складовою частиною боротьби ленінської партії проти ворожої ідеології, за виховання пролетарських мас в душі класової, революційної самосвідомості.

* * *

Существенный вклад в распространение и пропаганду в нашей стране в дореволюционный период идей, разработанных В. И. Лениным в работе «Материализм и эмпириокритицизм», внесли марксисты-ленинцы, деятельность которых протекала на Украине,— В. В. Воровский, Н. А. Скрипник, В. Ф. Горин-Галкин и др. Опираясь на положения, обоснованные в работе В. И. Ленина, они подвергали критике воззрения представителей буржуазной философии и ревизионизма, сыграв важную роль в утверждении диалектико-материалистической философии — теоретической основы пролетарского мировоззрения.

¹⁹ Див. кн.: Геніальний філософський твір В. І. Леніна. (До 50-річчя опублікування книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»).— К.: Вид-во АН УРСР, 1959, с. 70.

І. П. ЦАМЕРЯН

КЛАСОВА СПАДКОЄМНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Справжнім торжеством ідей і принципів соціалістичного інтернаціоналізму, хвилюючою маніфестацією непорушної братерської дружби народів нашої Батьківщини стало святкування 325-ї річниці возз'єднання України з Росією. Разом з трудящими Радянської України цей ювілей широко відзначають усі радянські люди — представники більш ніж ста націй і народностей Радянського Союзу, які вбачають у ньому річницю однієї з тих визначних подій, що становлять історичні передумови дружби народів нашої країни.

Народжена Великим Жовтнем дружба народів СРСР виросла й розвинулась із міцної пролетарської солідарності трудящих, з прагнення широких революційних мас по-новому побудувати відносини між народами. «І перемога Жовтня, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — була одночасно перемогою в боротьбі за національне визволення. Народи колишньої царської Росії вперше здобули можливість історичного вибору, право самими визначити свою долю.

Вони зробили свій вибір. Вони добровільно об'єдналися в могутній союзній державі і, спираючись на безкорисливу допомогу російського народу, рішуче стали на шлях нового життя...

Рівність, братерство, непорушна єдність народів Радянського Союзу — все це стало фактом»¹.

Дружба народів СРСР є однією з рушійних сил розвитку радянського суспільства, найяскравішим виявом пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму — інтернаціоналізму в дії, як визначав його В. І. Ленін.

Пролетарський інтернаціоналізм проймає весь зміст теорії і практики наукового комунізму. Під прапором інтернаціоналізму була здобута перемога Жовтня, зміцнювались позиції першої соціалістичної держави. Під цим прапором виникла світова система соціалізму, міцніє і розвивається співдружність соціалістичних держав, зростає і згуртовується міжнародний комуністичний і робітничий рух.

Розуміючи, якою могутньою силою є пролетарський інтернаціоналізм у міжнародному комуністичному, робітничому русі, у світовому революційному процесі, який великий вплив справляє він на сучасний розвиток людства, ідеологи буржуазії, антикомуністи докладають всіх зусиль для його дискредитації. Цій меті служать і спроби ревізіоністів фальсифікувати поняття пролетарського інтернаціоналізму. Тому такі важливі у наш час принциповий марксистсько-ленінський захист і послідовний розвиток науково обгрунтованої методології, зокрема у питанні про тлумачення і застосування поняття пролетарського інтерна-

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства: Доп. на спільному учасному засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів, 2 листоп. 1977 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 561.

ціоналізму. У зв'язку з цим особливого значення набуває правильне розуміння смислу, змісту і субординації понять пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму. На жаль, у висвітленні цього питання іноді трапляються неточні, часом — помилкові міркування у деяких усних і друкованих виступах окремих радянських авторів.

Маємо насамперед відзначити, що між пролетарським і соціалістичним інтернаціоналізмом немає принципової різниці. Соціалістичний інтернаціоналізм — це пролетарський інтернаціоналізм, розвинутий стосовно тих історичних і соціальних умов, коли робітничий клас завойовує політичну владу, коли перемагає, зміцнюється і успішно розвивається соціалістичний лад. Внаслідок побудови соціалістичного суспільства на політичній й ідеологічній позиції робітничого класу переходять усі класи і соціальні верстви цього суспільства. Розширюється соціальна база інтернаціоналізму, і, зрозуміло, збагачується його ідейний зміст, відповідно до успіхів і завдань у здійсненні історичної місії робітничого класу — побудови комунізму. Усі ці процеси відбуваються на основі дальшого розвитку основоположних принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Ідейний зміст принципів пролетарського інтернаціоналізму включає у себе передусім солідарність, єдність, братерський союз і взаємодопомогу робітників усіх країн і національностей у їхній боротьбі за досягнення історичних цілей робітничого класу. Найважливішим тут є визнання рівності, суверенності всіх націй і народів, їхнього права на самовизначення і вільний розвиток. В основі цього положення лежить загальна вимога кріпити вірність робітничого класу кожної країни і нації інтернаціональному обов'язку перед міжнародним пролетаріатом. Фундаментальне положення пролетарського інтернаціоналізму — солідарність і єдність робітничого класу з національно-визвольною боротьбою народів, з усіма антиімперіалістичними, прогресивними рухами (боротьба за демократичні свободи, за мир та ін.).

Усі ці принципи ґрунтуються на єдності інтернаціональних і національних інтересів і завдань пролетаріату і передбачають підпорядкування національних інтересів інтернаціональним, спільним для робітників усіх країн інтересам і завданням. Вони становлять непохитну основу пролетарського інтернаціоналізму.

У пролетарському інтернаціоналізмі відображені класові позиції пролетаріату, його політична лінія, що полягає в об'єднанні всіх трудящих, усіх прогресивних, революційних сил у боротьбі проти капіталізму, за здійснення історичної місії робітничого класу — побудови нового, комуністичного суспільства.

Пролетарський інтернаціоналізм заснований на теорії марксизму-ленінізму, наукового комунізму. Весь його зміст, його принципи мають глибоке наукове, філософське обґрунтування. Тому, хоча він і зумовлений існуванням націй і національних відмінностей, його роль і значення не обмежуються тільки галуззю безпосередньо національних відносин. Як відзначає член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов, пролетарський інтернаціоналізм «пронизує весь зміст теорії і практики наукового комунізму. Сама марксистсько-ленінська теорія виникла і розвивається як узагальнення інтернаціонального досвіду робітничого руху, вираження інтернаціональних інтересів робітничого класу. В цьому розумінні вся історія марксизму є історія становлення і розвитку пролетарського інтернаціоналізму»². Всі основні

² Суслов М. Наша епоха — епоха торжества марксизма-ленінізму. — Коммунист, 1976, № 5, с. 16.

положення марксизму-ленінізму, наукового комунізму мають інтернаціональний характер і значення.

За соціалізму інтернаціоналізм з ідеології робітничого класу перетворюється на ідеологію всього народу. При цьому ідейний зміст пролетарського інтернаціоналізму, його принципи збагачуються відповідно до історичних будівничих завдань, які розв'язують робітничий клас, усі трудящі в умовах нового ладу.

Внаслідок втілення в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму, практичного здійснення їх у ході будівництва соціалізму і комунізму в нашій багатонаціональній країні принципи пролетарської солідарності, єдності і братерського союзу робітників дістали вияв у незламній дружбі всіх радянських соціалістичних націй і народностей, у їхній тісній співдружності і взаємодопомозі, в інтернаціональній згуртованості і внутрішній єдності нової історичної спільності людей — радянського народу.

У радянському соціалістичному суспільстві реалізований і принцип рівності й суверенності всіх націй і народностей. Тільки соціалізм робить реальністю справжню рівноправність націй, народів і рас в усіх сферах суспільного життя, фактичну рівність націй і народів у результаті прискореного економічного і культурного розвитку тих із них, які раніше були відсталими.

Надзвичайно важливу роль у розв'язанні цього вельми складного соціального завдання відіграло створення національної радянської державності народів і побудова єдиної соціалістичної багатонаціональної держави. Союз Радянських Соціалістичних Республік став ефективним знаряддям розвитку братерського співробітництва народів нашої країни, взаємодопомоги і дружби між ними.

У всіх радянських республіках була створена сучасна індустрія, велике механізоване сільське господарство, успішно розвивається культура радянських націй і народностей. Понад сорок національностей вперше одержали писемність, а деякі народи здійснили перехід до соціалізму, минувши капіталістичну стадію суспільного розвитку. Видатну роль тут відіграла безкорислива, братерська допомога, подана їм російським робітничим класом, великим російським народом.

Цю допомогу і підтримку повною мірою відчуває і український народ, зв'язаний узами багатовікової дружби з російським народом, іншими народами нашої країни. Як високо цінують трудящі Радянської України животворну силу дружби народів, як безмежно пишаються вони своєю належністю до нової історичної спільності людей — великого радянського народу, першопрохідця комунізму, — усе це відображено в новому Основному Законі Української РСР. «Великий Жовтень ознаменував корінний поворот і в долі українського народу, — записано в Конституції УРСР. — Ставши на шлях соціалістичної революції, робітники і селяни України при братерській допомозі російського пролетаріату повалили експлуаторський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, вперше в історії створили свою державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

Об'єднання братніх радянських республік в єдину союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік примножило сили і можливості народів нашої країни у здійсненні корінних соціально-економічних перетворень, в захисті великих завоювань соціалізму. Перед трудящими України відкрився простір для бурхливого прогресу в усіх галузях суспільного життя, для небувалого піднесення економіки і

розквіту культури. Український народ воз'єднався в єдиній Радянській соціалістичній державі»³.

Радянська соціалістична федерація забезпечує суверенність і рівноправність усіх націй і народностей нашої країни. У Союзі РСР послідовно втілений принцип рівності всіх союзних республік. Кожна радянська республіка, незалежно від її території і чисельності населення, має однакові права з іншими республіками СРСР. Це закріплено в новій Радянській Конституції: «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік.

СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»⁴. Принцип рівноправності союзних республік забезпечений і самою структурою вищих органів державної влади і державного управління СРСР, причому ця державно-політична рівність була встановлена одразу ж після створення СРСР. Так, у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), у цілковитій відповідності з пропозиціями В. І. Леніна, вказав у резолюції з національного питання, що вищі органи Союзу РСР мають бути побудовані таким чином, щоб вони повністю виражали не тільки загальні потреби всіх національностей Союзу, а й потреби окремих національностей. «Тому, поряд з існуючими центральними органами Союзу, що є представництвом трудящих мас усього Союзу, незалежно від національності, повинен бути створений спеціальний орган представництва національностей на началах рівності»⁵. За Конституцією СРСР, прийнятою в 1924 р., вищий орган державної влади — ЦВК Союзу РСР — складався з двох палат: Союзної Ради і Ради Національностей. З таких же двох палат складалася й складається Верховна Рада СРСР і за Конституцією СРСР 1936 року, і за новою Конституцією СРСР, прийнятою у жовтні 1977 року, а саме: з Ради Союзу і Ради Національностей. Вони є рівноправними і мають рівну кількість депутатів; перша обирається по виборчих округах з рівною кількістю населення, а друга — за нормою: 32 депутати від кожної союзної республіки, 11 депутатів від кожної автономної республіки, 5 депутатів від кожної автономної області та один депутат від кожного автономного округу. Обидві палати Верховної Ради СРСР мають рівні права на законодавчу ініціативу; закон СРСР вважається прийнятим, якщо в кожній з палат Верховної Ради СРСР за нього проголосувала більшість від загальної кількості депутатів палати⁶.

До складу Уряду СРСР входять за посадою голови Рад Міністрів, а до складу Верховного суду СРСР — голови Верховних судів усіх союзних республік. Усі союзні республіки широко представлені і в ряді інших органів загальносоюзного державного управління.

Нерозривно пов'язаний з принципом рівності всіх союзних республік принцип їх суверенності. Незалежні радянські республіки, об'єднавши вільно і добровільно, на рівноправних началах в Союзі РСР, не втратили свого суверенітету. Союз РСР створений на основі суве-

³ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К.: Політвидав України, 1978, с. 3—4.

⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1977, ст. 70, с. 26.

⁵ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК./Изд. 8-е.— М.: Политиздат, 1970, т. 2, с. 440.

⁶ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ст. 109, 110, 114, с. 37—39.

ренності всіх союзних республік, і йому передано ряд прав і компетенцій з питань, що мають загальносоюзне значення, причому у здійсненні цих прав і компетенцій бере рівноправну участь кожна союзна і автономна республіка. Разом з тим кожна союзна республіка, як суверенна радянська соціалістична держава, що об'єдналася з іншими радянськими республіками в Союз РСР, самостійно здійснює державну владу на своїй території (поза межами, зазначеними у статті 73 Основного Закону СРСР), має свою Конституцію, яка відповідає Конституції СРСР і враховує особливості республіки⁷.

Утворивши Союз РСР, радянські республіки, отже, ще більше зміцнили свій суверенітет, втілюючи його в новому типі міжнародних відносин, які характеризуються нерозривною, братерською дружбою народів, їх всебічним співробітництвом і взаємодопомогою. Критерієм суверенітету радянських республік є реальна гарантія їх незалежності і свободи, яку дає їм могутність Союзу РСР. Завдяки послідовному проведеному принципу демократичного централізму в устрої і діяльності Радянської багатонаціональної держави, мудрому керівництву Комуністичної партії забезпечується справді демократичне поєднання спільних, інтернаціональних інтересів усього багатонаціонального Союзу і інтересів кожної з республік, що його утворюють. Сама система радянської соціалістичної федерації забезпечує гармонійне поєднання інтересів кожної республіки, нації, народності з їх спільними, інтернаціональними інтересами, забезпечує їх розквіт і неухильне зближення.

Принцип єдності інтернаціональних і національних інтересів та завдань пролетаріату, підпорядкування національних інтересів інтернаціональним, спільним для робітників усіх країн інтересам і завданням реально втілюється в усіх сферах життя зрілого соціалістичного суспільства. Він відображений у самій сутності радянського народу як нової історичної спільності, в усій політичній організації нашого суспільства, в соціалістичному спосібі життя радянських людей.

Соціалізм збагатив зміст і такого принципу пролетарського інтернаціоналізму, як вірність робітничого класу кожної країни інтернаціональному обов'язкові. В СРСР не тільки робітничий клас, а й колгоспне селянство і радянська інтелігенція, весь радянський багатонаціональний народ, керований Комуністичною партією, вважають своїм священним обов'язком всіляку підтримку, допомогу класовій боротьбі пролетарів капіталістичних країн, міжнародному робітничому і комуністичному рухові. Радянський Союз — провідна країна у світовій соціалістичній системі — дітище міжнародного комуністичного й робітничого руху, і він активно сприяє її зміцненню і посиленню. Радянські люди розуміють, що, зводячи величну будову комунізму, прискорожуючи своєю героїчною працею її завершення, вони виконують водночас свій інтернаціональний обов'язок, добиваються, як і заповідав В. І. Ленін, максимуму «здійсненого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»⁸. У цілковитій відповідності з цим ленінським положенням Комуністична партія Радянського Союзу «розглядає комуністичне будівництво в СРСР як велике інтернаціональне завдання радянського народу, яке відповідає інтересам усієї світової соціалістичної системи, інтересам міжнародного пролетаріату, всього людства»⁹.

⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ст. 73, с. 28—29.

⁸ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне збір. творів, т. 37, с. 290.

⁹ Програма КПРС. — К.: Політвидав України, 1961, с. 5.

Уся внутрішньо- і зовнішньополітична діяльність КПРС, Радянської держави є зразком послідовного і беззавітного виконання інтернаціонального обов'язку перед світовим робітничим рухом. Це положення в наш час також значно збагатилося величезним політичним досвідом інтернаціонального співробітництва країн соціалізму. Завдяки рішучій підтримці і захистові, що їх здійснюють світовий соціалізм, комуністичний і робітничий рух стосовно тих країн і народів, які провадять героїчну боротьбу проти колоніалізму і неокolonіалізму, проти імперіалізму і реакції, за соціальне і національне визволення, успішно розгортається міжнародне співробітництво соціалістичних країн і країн, що розвиваються.

Яскравим прикладом виконання високого інтернаціонального обов'язку є та всебічна підтримка, яку Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності подавали і подають героїчним народам Куби, В'єтнаму, Ефіопії та іншим у їхній боротьбі проти імперіалізму і реакції. Ця безкорислива, братня допомога дає змогу народам країн, що розвиваються, ліквідувати економічну і культурну відсталість, досягти високих темпів у соціально-економічному розвитку. Інтернаціоналістський принцип підтримки Радянською державою боротьби народів за національне визволення і соціальний прогрес дістав своє законодавче закріплення у Конституції СРСР (зокрема у статті 28).

Навіть це коротке висвітлення процесу переростання пролетарського інтернаціоналізму в соціалістичний показує, що між ними немає принципових відмінностей. Між ними наявний безпосередній тісний зв'язок наступності і спадкоємності. За своєю соціальною природою і ідейно-політичною сутністю соціалістичний інтернаціоналізм тотожний пролетарському інтернаціоналізмові.

Переростання пролетарського інтернаціоналізму в соціалістичний — результат перемоги соціалізму в радянському багатонаціональному суспільстві. У зв'язку з цим відзначимо, що твердження окремих наших учених стосовно того, що виникнення соціалістичного інтернаціоналізму пов'язане з появою світової системи соціалізму, видаються неправильними. По суті історично першим актом цього процесу стало утворення багатонаціональної Радянської держави. Практичний досвід побудови соціалізму в СРСР саме і є плідною основою для цього переростання, запорукою повного торжества принципів пролетарського інтернаціоналізму і його перетворення в інтернаціоналізм соціалістичний. З виникненням же світової системи соціалізму відбувається дальше збагачення і якісний розвиток соціалістичного інтернаціоналізму як принципу політики й ідеології вже цілої співдружності країн.

Останнім часом деякі представники зарубіжних компартій висловлювали такі погляди, що нібито в сучасних умовах пролетарський інтернаціоналізм треба замінити якимсь «новим інтернаціоналізмом», тому що нині, коли ставиться і реалізується завдання об'єднати різні за своєю соціальною природою революційні і демократичні сили і рухи під прапором інтернаціоналізму, він уже перестав бути суто пролетарським¹⁰.

З такими міркуваннями, певна річ, не можна погодитися. Всі соціальні сили і рухи, що об'єднуються під єдиним прапором інтернаціоналізму, визнають провідну роль пролетаріату і його марксистсько-ленінських партій. В протилежному разі втрачається класовий характер такого об'єднання, а його здатність провадити цілеспрямовану боротьбу

¹⁰ Див. ст. члена ЦК Італійської компартії Антоніо Руббі «Новий інтернаціоналізм» в журн. «Проблеми мира и социализма» (1977, № 1, с. 78).

проти імперіалізму і реакції в ім'я перемоги комунізму стає вельми проблематичною.

Адже досвід, в тому числі і сучасний, класової боротьби, революційно-перетворюючої діяльності трудящих мас переконливо показує: тільки пролетарський інтернаціоналізм є справді ефективним, перевіреним життям принципом діяльності комуністів, революціонерів. Солідарність робітничого класу, комуністів усіх країн у боротьбі за спільні цілі, підтримка ними боротьби за національне визволення і соціальний прогрес, добровільне співробітництво рівноправних, незалежних братніх партій, органічне поєднання ними у своїй політиці національних і інтернаціональних інтересів трудящих — це і є пролетарський інтернаціоналізм у дії, могутня, випробувана зброя комуністичного і робітничого руху. Тому КІРС, радянські люди, так само як і комуністи з братніх партій в країнах соціалістичної співдружності, глибоко усвідомлюють: «відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму означало б позбавити компартії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї... Ми, радянські комуністи, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця»¹¹.

В результаті побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, розв'язання в нашій країні національного питання і утвердження фактичної рівності між усіма радянськими націями і народностями соціалістичний інтернаціоналізм став неподільно панівною ідеологією багатонаціонального радянського народу.

У зв'язку з цим має велике значення з'ясування питання про відношення ідеології соціалістичного інтернаціоналізму до національної свідомості або самосвідомості радянських людей.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства суть поняття «національна свідомість» можна розкрити через такі елементи: усвідомлення радянською людиною своєї належності до певної нації (або народності), своєї прихильності до рідної мови, національної культури, традицій і звичаїв свого народу, почуття гордості і відповідальності за внесок, що його робить нація в загальну справу будівництва комунізму та ін.

У нашому суспільстві, де відбувається інтенсивний процес зближення націй, народностей, розвивається і зміцнюється інтернаціональна спільність радянських людей і дедалі більше виявляються спільні, інтернаціональні риси їх духовного обличчя. Національна свідомість не залишається поза цим процесом — внаслідок соціалістичного характеру національної свідомості вона розвивається в єдиному річищі розвитку соціалістичної суспільної свідомості. І це закономірно, тому що в житті всіх радянських, соціалістичних націй і народностей провідну роль відіграє робітничий клас, а панівною ідеологією є марксизм-ленінізм, соціалістичний інтернаціоналізм. Крім того, національна свідомість радянських людей виявляє як основну одну тенденцію — дедалі глибше, органічніше поєднання з інтернаціоналістською ідеологією і визначається нею як головним змістовим елементом.

Соціалістичний інтернаціоналізм, що є ядром ідеології, світогляду радянського народу, не виключає національної свідомості (самосвідомості) радянських людей і не протистоїть їй, як це намагаються зобразити антикомуністи і антирадянщики, зокрема буржуазні націоналісти. Будучи соціалістичною за змістом, характером і напрямом, національна

¹¹ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. на XXV з'їзді КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 35.

свідомість радянських людей гармонійно поєднується з їх соціалістичною, інтернаціоналістською ідеологією.

Тут ми впритул підходимо до питання про радянський патріотизм, його нерозривну єдність з соціалістичним інтернаціоналізмом. Патріотизм, так само як пролетарський інтернаціоналізм, має класовий характер. Але на відміну від інтернаціоналізму, що виникає як ідеологія робітничого класу, патріотизм з'являється задовго до появи на історичній арені пролетаріату. Суть патріотизму можна коротко схарактеризувати як почуття любові до своєї Батьківщини, народу, своєї мови, культури та ін. Але його зміст не лишається незмінним в усі часи і для всіх класів. Він визначається соціально-економічними і політичними умовами життя людей, їх класовими інтересами. В умовах експлуаторського ладу патріотизм пригноблених класів і патріотизм класів пануючих протилежні один одному. Так, у капіталістичному суспільстві патріотизм пролетаріату і патріотизм буржуазії відображають непримирність інтересів й ідеологій цих класів-антагоністів. Буржуазний патріотизм, міцно пов'язаний з ідеологією націоналізму, відображає прагнення буржуазії до зміцнення і увіковічення капіталізму; буржуазної держави, ідейного і політичного панування експлуаторів. Патріотизм робітників, їхня любов до свого народу, культури, мови, гордість за досягнення і здобутки своєї нації виражаються у прагненні знищити експлуаторський лад, ліквідувати панування буржуазії, злати її державну машину — і створити новий, соціалістичний лад, вільний від соціальних і національних антагонізмів. В. І. Ленін підкреслював, що пролетаріатові не чуже почуття національної гордості, але предметом цієї гордості для робітничого класу є справді прогресивні, революційні досягнення, завоювання і традиції народу, все те, що допомагає, сприяє прогресу людського суспільства, знищенню капіталізму і побудові комунізму. «...Інтерес (не по-холопському сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів»¹², — відзначає В. І. Ленін.

Патріотизм робітничого класу, отже, ще за капіталізму постає як складова частина ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Тим яскравіше ця особливість виявляється в патріотизмі радянських людей, в їх глибокій любові і відданості соціалістичній Вітчизні, в їх гордості за всесвітньо-історичні завоювання нашого народу.

Радянський патріотизм гармонійно поєднує в собі як почуття любові до своєї нації, так і глибоко інтернаціоналістські почуття любові і відданості всім народам нашої країни, країнам соціалістичної співдружності, всьому міжнародному робітничому і комуністичному рухові, всім силам світового революційного процесу. Відзначаючи те велике значення, яке партія надає справі виховання радянських людей в душі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Ці два поняття становлять для нас нерозривне ціле»¹³. Не можна бути справжнім радянським патріотом, не будучи водночас і інтернаціоналістом. Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм — дві нерозривно пов'язані сторони єдиної і цілісної марксистсько-ленінської ідеології радянського суспільства. Радянські люди розуміють, що велетенські успіхи в соціалістичному і ко-

¹² Ленін В. І. Про національну гордість великоросів. — Повне збір. творів, т. 26, с. 101.

¹³ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя СРСР: Доп. на спільному уроч. засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 21 груд. 1972 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, К.: Політвидав України, 1972, т. 4, с. 62.

муністичному будівництві досягнуті завдяки героїчній праці і зусиллям всього народу. У свідомості, психології радянських людей патріотичні почуття гордості за свою націю, народність переростають у загально-радянську, по суті, інтернаціоналістську гордість за весь радянський народ, за нашу соціалістичну Батьківщину. Надзвичайно глибоку характеристику цього нового соціального почуття дав товариш Л. І. Брежнев: «Радянським людям чужа й огидна чванлива думка про зверхність одних народів над іншими — і тим більше маячні ідеї національної або расової винятковості. Радянські люди — інтернаціоналісти. Так виховує їх партія, так виховує їх уся наша дійсність. Але радянські люди — всі радянські люди, без різниці національної приналежності або мови, — пишаються своєю великою Батьківщиною — провісницею нової ери в історії людства, пишаються натхненною працею мільйонів, які побудували під проводом комуністів нове, по-справжньому справедливе і вільне суспільство, створили непорушний братерський союз багатьох народів...

Загальнонаціональна гордість радянської людини — це величезне, містке, багатюще за своїм змістом почуття. Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»¹⁴.

Це патріотичне і водночас інтернаціоналістське почуття загально-радянської гордості розвивається і стає тим глибшим і сильнішим, чим далі радянський народ просувається до комунізму.

Завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії нації і народності, що разом становлять єдиний радянський народ, досягли великих успіхів на цьому шляху, створили історично новий, вищий тип суспільних відносин, зокрема міжнаціональних, виховали нову людину — патріота й інтернаціоналіста, збагативши теоретичну скарбницю марксизму-ленінізму, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Отже, і як новий тип міжнаціональних і міждержавних відносин, народжений реальним соціалізмом, і як теоретичне узагальнення й обґрунтування цих відносин, їх дальшого розвитку й удосконалення, і як одна з визначальних характеристик внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії, Радянської держави, і, нарешті, як один із основних елементів марксистсько-ленінської ідеології, комуністичного виховання, соціалістичний інтернаціоналізм є природним продовженням і розвитком інтернаціоналізму пролетарського. Завдяки спадкоємності свого класового характеру він наслідує усі основоположення останнього, розвиває і збагачує їх відповідно до нових історичних умов, соціалістичної дійсності та завдань комуністичного будівництва.

* * *

Классовая преемственность социалистического интернационализма ярко проявляется в его идейном содержании. Основные принципы социалистического интернационализма — и как нового типа межнациональных и межгосударственных отношений, рожденных социализмом, и как теоретической базы внутренней и внешней политики КПСС, Советского государства и, наконец, как одного из определяющих элементов марксистско-ленинской идеологии, коммунистического воспитания — являются естественным развитием пролетарского интернационализма в условиях нового общества.

¹⁴ Брежнев Л. И. Про п'ятдесятиріччя СРСР: Доп. на спільному уроч. засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 21 груд. 1972 р.— У кн.: Брежнев Л. И. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 4, с. 95.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Відповідальність посідає важливе місце в системі соціальних регуляторів. Вона є неодмінною умовою ефективного управління соціальними процесами, дійовим засобом організації суспільного життя. Регулятивна роль відповідальності особливо зростає за умов розвинутого соціалістичного суспільства. Відзначаючи цю обставину, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей»¹.

Великого значення надав питанню про відповідальність за своєчасне і ефективне виконання всіх заходів, спрямованих на вдосконалення різних ділянок соціалістичного господарства, листопадовий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС. Підкреслюючи важливість цього питання у здійсненні економічної і соціальної програми партії, завдань комуністичного будівництва, товариш Л. І. Брежнев зазначив, що підсумки десятої п'ятирічки, розв'язання завдань, поставлених Пленумом, величезною мірою залежатимуть від дальшого підвищення беззадатності всіх ланок партії, ініціативи і відповідальності кожного комуніста, всіх трудящих, від персональної відповідальності керівних господарських кадрів². Розглядаючи корінні питання, пов'язані з розвитком суспільного виробництва, з позицій більш повного використання могутнього економічного і науково-технічного потенціалу країни, Пленум визначив конкретні шляхи боротьби за підвищення ефективності суспільного виробництва, підвищення якості роботи в усіх сферах. Реалізація цих завдань значною мірою залежить від усвідомлення кожним трудівником своєї відповідальності за виконання громадського обов'язку, від створення «в усіх трудових колективах атмосфери творчої і дружньої роботи, в якій кожен трудящий міг би повніше проявити свої здібності, відчував високу відповідальність за результати як своєї праці, так і праці колективу»³. В сучасних умовах, коли на передній план практичної діяльності висуваються питання управлінського, організаційного характеру, особливої ваги набуває забезпечення чіткого, дійового контролю за виконанням ухвалених рішень. Поєднання високої відповідальності з творчою ініціативою служить ефективному розв'язанню управлінських проблем.

Посилення інтересу до проблеми відповідальності є відображенням тих глибоких процесів, що відбуваються у розвинутому соціалістичному суспільстві. Визначальним серед тих факторів, що зумовлюють актуалізацію питань відповідальності, є постійне зростання творчої ак-

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — К.: Політвидав України, 1977, с. 14.

² Див.: Брежнев Л. І. Виступ на Пленумі ЦК КПРС, 27 листоп. 1978 р. — Радянська Україна, 1978, 28 листоп.

³ Про проект Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і Державного бюджету СРСР на 1979 рік: Постанова Пленуму Центрального Комітету КПРС. — Радянська Україна, 1978, 28 листоп.

тивності трудящих, ті можливості для людської діяльності, що пов'язані з розвитком науково-технічної революції, незмірне зростання впливу людини на природне середовище.

Той факт, що проблема відповідальності має важливе політичне, ідеологічне і наукове значення, що регулююча дія відповідальності дістає свій вияв у всіх сферах суспільного життя, робить конче потрібним загальносоціологічний аналіз цього соціального феномена, з'ясування його природи і сутності, особливостей виявлення в різних соціальних умовах. Такий аналіз необхідний для розкриття закономірностей зростання регулятивної ролі відповідальності в суспільстві розвинутого соціалізму, для вивчення особливостей відповідальності як характерної риси соціалістичного способу життя, невід'ємної характеристики всебічно розвинутої особи.

Не менш важливою причиною активізації теоретичної роботи в цьому напрямі є загострення ідеологічної боротьби на світовій арені, необхідність наступальної критики ворожих марксизмові-ленінізму концепцій, викриття різних фальсифікацій марксистсько-ленінського розуміння свободи і відповідальності особи, спростування наклепів на реальний соціалізм.

Одним з головних напрямів аналізу поняття відповідальності, обґрунтування його соціологічного статусу є виявлення об'єктивних основ відповідальності і особливостей відображення їх в означеній категорії. На цих питаннях і зосереджено увагу у статті.

Розгляд праць основоположників марксизму-ленінізму показує, що вони широко застосовували категорію відповідальності при аналізі суспільних явищ. Значне місце належить проблемі відповідальності в теоретичній спадщині В. І. Леніна, який в нових історичних умовах розвинув марксистську науку, всі її складові частини. Підкреслюючи, що відповідальність є дійовим фактором соціальної практики, В. І. Ленін глибоко розкрив філософсько-соціологічний зміст цієї категорії, пов'язавши її із завданнями революційної перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах, показав велике організуюче і виховне значення відповідальності для удосконалення управління соціалістичним суспільством, розвитку політичної свідомості і соціальної активності робітничого класу, всіх трудящих. Ленінські ідеї набули творчого розвитку в теоретичній і практичній діяльності КПРС.

Аналіз відповідальності як категорії історичного матеріалізму повертає дедалі більшу увагу радянських філософів. Так, Р. І. Косолапов і В. С. Марков вважають, що «відповідальність — не менш широка категорія, ніж свобода». Свобода і відповідальність — «це нерозривно пов'язані риси людської, соціальної, свідомої діяльності»⁴. Важливі грані цієї категорії досліджуються також в працях В. Г. Афанасьєва, О. Ф. Плахотного, Г. Л. Смирнова, О. Г. Спіркіна та інших⁵. В цілому ж відповідальність як загальносоціологічна категорія залишається недостатньо вивченою.

Відповідальність — поняття містке і багатогранне за своїм змістом. З огляду на це проблема відповідальності вивчається в економічному, політичному, моральному, правовому, соціально-психологічному та

⁴ Косолапов Р., Марков В. Свобода и ответственность. — М.: Политиздат, 1969, с. 71—72.

⁵ Див.: Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом. — М.: Политиздат, 1977; Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1972; Смирнов Г. Л. Советский человек. — М.: Политиздат, 1973; Спиркин и А. Г. Сознание и самосознание. — М.: Политиздат, 1972 та ін.

інших аспектах⁶. Дослідження її в конкретно-науковому контексті є однією з важливих умов з'ясування загальносоціологічного змісту даного поняття. Проте соціальна відповідальність не зводиться до суми різних форм її вияву. Як соціологічна категорія, що виражає соціально значущу діяльність в усіх сферах суспільного життя, відповідальність має цілісний характер.

Для з'ясування конкретно-історичного характеру відповідальності вирішальне значення має розкриття об'єктивних джерел виникнення і розвитку цього соціального феномена. У рамках буржуазної філософії і соціології ця проблема є нерозв'язною саме через те, що вона розглядається з хибних теоретико-методологічних позицій, поза соціальним контекстом — як індивідуально-психологічний акт або ж як атрибут «абсолютного» суб'єкта тощо. Здійснити справді науковий аналіз відповідальності можна лише з позицій історичного матеріалізму, який становить єдино наукову теоретичну і методологічну основу пізнання суспільних явищ, з'ясування об'єктивних умов їх виникнення і розвитку. Визначальну роль при цьому марксистсько-ленінська методологія відводить матеріальним суспільним відносинам. В кінцевому підсумку саме «відносини, в які стають люди один до одного, виробляючи предмети, необхідні для задоволення людських потреб», зумовлюють зміст соціальних процесів, містять в собі «пояснення всіх явищ суспільного життя, людських прагнень, ідей і законів»⁷.

Виникнення відповідальності закономірно пов'язане з колективною формою праці, кооперацією, яка склалася вже на «перших ступенях людської культури»⁸. Соціально-історичну основу виникнення відповідальності становлять певні суспільні відносини, «відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»⁹. Саме в цих обставинах слід вбачати об'єктивні джерела відповідальності як необхідної умови і важливого компоненту спільної трудової діяльності людей по виробництву засобів своєї життєдіяльності.

Вже сам характер колективної праці, яка зумовила суспільну сутність людини, накладає на людей певні обов'язки, що впливають із потреб суспільного розвитку, необхідності продовження людського роду. У свій час Ф. Енгельс, викриваючи анархістські ілюзії М. Бакуніна про «повну автономію» кожної особи, кожної громади», писав, що суспільство, яке складається хоч би з двох чоловік, не може існувати без того, щоб кожний з них не поступився чим-небудь із своєї автономії¹⁰. Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства, від обов'язків перед ним, перед іншими людьми неможливо.

В результаті суспільного поділу праці виникає специфічна форма взаємодії між людьми — відносини взаємного зв'язку і взаємної залежності людей один від одного, від колективу, суспільства. Вступаючи у ці відносини, кожний член суспільства повинен робити певні вчинки і справи, які набувають суспільного значення, а також відповідати за

⁶ Див.: Головка Н. А. Проблема моральної відповідальності в марксистській етиці. — К.: Політгиздат України, 1972; Савченко А. П. Відповідальність в управлінні виробництвом. — К.: Наукова думка, 1976; Самошенко Й. С., Фарушнін М. Х. Відповідальність по советському законодавству. — М.: Юридическая література, 1971 та ін.

⁷ Ленін В. І. Фрідріх Енгельс. — Повне збір. творів, т. 2, с. 8.

⁸ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том. перший. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 320.

⁹ Ленін В. І. Вульгарний соціалізм і народництво, що їх воскрешають соціалістично-революціонери. — Повне збір. творів, т. 7, с. 43.

¹⁰ Див.: Енгельс Ф. Лист Теодору Куно 24 січня 1872 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 312.

них перед іншими людьми, колективом, суспільством, що й визначає сутність «відносин відповідальної залежності»¹¹. Цю особливу форму суспільних відносин, взаємодії між людьми фіксує категорія відповідальності.

Відносини відповідальності складаються між людьми в усіх сферах їх життєдіяльності, входячи до структури суспільних відносин як один із її складових елементів. Більше того. Як слушно зауважує В. Г. Афанасьєв, відносини відповідальності є необхідною умовою існування суспільних відносин, оскільки неможливими є відносини людей без взаємних зобов'язань, поваги прав інших, їхніх інтересів¹².

З необхідністю виникаючи з «природного способу життя індивідів»¹³, відношення відповідальності має конкретно-історичний характер і визначається в кінцевому підсумку пануючим в даному суспільстві економічними відносинами. З появою класів виникає непримиренна суперечність: з одного боку, існує об'єктивна залежність між людьми, зв'язаними загальною системою поділу праці, а з другого — протилежність класових інтересів експлуататорів і експлуатованих, інтересів особи і суспільства.

В антагоністичному суспільстві відносини взаємного зв'язку і взаємної залежності виступають у вигляді панування і підкорення: вони характеризуються приватною власністю на засоби і знаряддя виробництва, протилежністю класових інтересів, непримиреним конфліктом між особою і суспільством, умовами жорсткої конкуренції та індивідуалізму. Відповідальність тут реалізується в умовах класової боротьби.

Через протилежність класових інтересів відповідальність буржуазії і робітничого класу докорінно відрізняється за своїм змістом. Відповідальність буржуазії зумовлена інтересами збереження експлуаторського ладу. Історична місія робітничого класу, інтереси якого дістають наукове втілення в марксизмі-ленінізмі, полягає у знищенні політичного і економічного панування капіталу. Усвідомлення робітничим класом своїх цілей і завдань, які в кінцевому підсумку виражають інтереси всього прогресивного людства, визначає сутність його історичної відповідальності, яка полягає у ліквідації капіталістичного ладу і будівництві соціалізму і комунізму.

Діяльність людини за умов капіталізму зазнає тиску з боку вельтенських монополій і корпорацій, розгалуженої системи бюрократичного управління, ідеологічних засобів маніпулювання свідомістю людей. Через це відповідальність позбавляється свого справжнього смислу і виступає як відповідальність за особистий успіх у гонитві за багатством, прибутком у конкурентній боротьбі. Відомий американський соціолог Р. Мертон писав: «Ідея особистої відповідальності в досягненні успіху веде до вторинного висновку, що успіх або невдача є наслідком лише особистих рис, що той, хто зазнає поразки, може звинувачувати тільки самого себе»¹⁴. Буржуазне суспільство не несе відповідальності перед особою, так само як не існує відповідальності особи перед суспільством. Гонитва за наживою, граничний індивідуалізм і егоїзм самою суттю своєю заперечують відповідальність особи перед суспільством, яка передбачає орієнтацію на громадські інтереси.

¹¹ Макаренко А. С. Соч. в 7-ми т. — М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958, т. 5, с. 210.

¹² Див.: Афанасьєв В. Г. Человек в управлении обществом. — М.: Политиздат, 1977, с. 280.

¹³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 224.

¹⁴ Merton R. Social Theory and Sivil structure. Glencoe, 1957, p. 168.

Відповідальність при соціалізмі ґрунтується на принципово іншому типі залежності між людьми, яка виникає в процесі матеріального і духовного виробництва, у політичній, управлінській та інших різновидах діяльності. Сутність її визначають колективістські за своєю природою соціалістичні суспільні відносини — відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей. Завдяки єдності корінних інтересів особи і суспільства відповідальність набуває взаємного, двостороннього характеру. В соціалістичному суспільстві відповідальність особи перед суспільством та відповідальність суспільства перед особою гармонійно поєднуються.

Глибше з'ясувати соціологічний статус категорії відповідальності допомагає співвідношення її з категорією діяльності. Зв'язок даних категорій стає очевидним, якщо виділити в діяльності соціально значущу сторону, розкрити її роль в історичному процесі. Відомо, що історичний матеріалізм розглядає суспільний розвиток в органічному зв'язку з діяльністю людей, діалектично поєднує в аналізі суспільного розвитку ідею закономірного характеру історичного процесу з визнанням творчої ролі соціального суб'єкта, ініціативи та активності мас і окремих осіб, відповідальності людей за свої дії і прийнятті рішення¹⁵. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Не «історія», а саме людина, дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться. «Історія» не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення своїх цілей. Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹⁶.

Таким чином, історична дійсність як реальна, чуттєво-практична діяльність включає в себе суб'єктивність, втілює ініціативу, активність і відповідальність людей. Зв'язок відповідальності з активною діяльністю соціального суб'єкта не позбавляє її об'єктивного змісту. Навпаки, тільки завдяки тому, що відповідальність відображує логіку об'єктивного процесу суспільного розвитку, вона виступає активним рушієм людської діяльності.

Отже, не всяка діяльність, а тільки та, що набуває суспільного смислу і значення, фіксується категорією відповідальності. У ній дістає вияв така діяльність прогресивних сил — суспільних класів, партій, осіб, котра відповідає потребам поступального розвитку суспільства. Являючи собою суб'єктивну сторону суспільного процесу, відповідальність водночас є виявом його об'єктивних закономірностей. Розглянута в такому аспекті — у зв'язку з діяльністю соціального суб'єкта, як складова суб'єктивного фактора, — відповідальність становить важливий елемент механізму дії законів суспільного розвитку.

Як бачимо, у марксистсько-ленінській соціології відповідальність — це не натуралістичний об'єкт і не суто духовне явище. Вона розглядається у контексті суб'єктно-об'єктного відношення. У відриві від об'єктивних суспільних відносин, поза суб'єктом, в ролі якого можуть виступати лише люди, відповідальності не існує. Цю обставину варто підкреслити, оскільки буржуазні ідеологи, зокрема представники технофобських концепцій (Г. Маркузе й ін.), покладають відповідальність на сучасну техніку за ті суперечності, які вкрай загострилися в капіталістичному суспільстві за умов науково-технічної революції. Проте К. Маркс переконливо спростував подібну містифікацію ще понад сто років тому. «Не підлягає ніякому сумніву, — писав він, —

¹⁵ Див.: Исторический материализм сегодня: проблемы и задачи. — Вопросы философии, 1972, № 10.

¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії. — Твори, т. 2, с. 98.

що машини самі по собі не відповідальні за те, що вони «звільняють» робітника від життєвих засобів... Суперечностей і антагонізмів, невіддільних від капіталістичного застосування машин, не існує, бо вони походять не від самих машин, а від їх капіталістичного застосування!»¹⁷

Отже, відповідальність є специфічним суспільним відношенням, яке виникає в результаті діяльності класів, соціальних груп, партій, осіб, дії яких приводять до певних результатів, що зачіпають інтереси суспільства, соціальних спільностей і осіб. Внаслідок діяльності, яка набуває соціального значення завдяки тому, що в ній реалізується соціальна необхідність, і виникають відносини відповідальності. У зв'язку з цим істотного значення при з'ясуванні сутності категорії відповідальності набуває виявлення діалектики необхідності і свободи у суспільному житті.

Як суб'єкт соціальних дій, людина з необхідністю включена у складну систему причинно-наслідкових зв'язків, і її діяльність утворює важливу ланку в закономірному ланцюгу явищ суспільного життя. Водночас соціальна необхідність не має жорсткої зумовленості. Вона містить в собі певний спектр можливостей для діяльності соціального суб'єкта. Ширина цього спектра залежить від рівня розвитку суспільства. В ході суспільного прогресу зростає варіативність соціальних дій, збільшуються можливості для історичної творчості.

Отже, суспільна діяльність людей об'єктивно детермінована і водночас вільна, і межі цієї свободи розсуваються з дедалі більшим пізнанням необхідності. Що глибше та всебічніше люди пізнають історичну необхідність і активніше діють відповідно до неї, то краще вони орієнтуються у соціальній дійсності, то більше їхня діяльність відповідає потребам прогресивного розвитку суспільства і відповідальніші завдання постають перед ними.

Стосовно об'єктивних умов відповідальність означає реалізацію можливостей, які відкриває свобода завдяки пізнанню необхідності, у виборі мети діяльності, у визначенні засобів досягнення поставленої мети, розв'язання назрілих завдань суспільного розвитку. Відповідальність і свобода міцно пов'язані між собою. Діалектика їх відношення є такою, що свобода, як результат пізнання соціальної необхідності, об'єктивних законів суспільного розвитку, створює можливості для соціально значущого вибору, «дає ґрунт для розумного діяння»¹⁸ і становить передумову відповідальності. Відповідальність же, будучи пов'язана із свідомим вибором і здійсненням такого наряду діяльності, який відповідає потребам і інтересам суспільного прогресу, справляє вирішальний вплив на практичне здійснення свободи як пізаної необхідності. Саме завдяки відповідальності, що уможливило оптимальний вибір у процесі реалізації об'єктивної необхідності, можлива свобода як соціальна реальність. Першою умовою всякої свободи є відповідальність, підкреслював Ф. Енгельс¹⁹, з'ясовуючи залежність свободи не тільки від пізнавальної, а насамперед від практичної діяльності. Інтерпретуючи свободу як усвідомлену необхідність, Ф. Енгельс робить висновок про те, що свобода є важливою умовою людської діяльності, здатністю людини планомірно змушувати закони природи і суспільства діяти для певних цілей, приймати рішення із знанням

¹⁷ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Том перший. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 418.

¹⁸ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Повне збір. творів, т. 1, с. 410.

¹⁹ Див.: Енгельс Ф. Лист Бебелю, 18—28 березня 1875 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 6.

справи. Розглядаючи зміст свободи і відповідальності залежно від характеру суспільного ладу, марксизм-ленінізм пов'язує розв'язання цієї проблеми із соціальною практикою, завданнями революційної перебудови суспільства в інтересах робітничого класу, всіх трудящих. Тільки соціалізм утверджує свободу в усіх сферах людської діяльності. Нова Конституція СРСР не тільки проголошує всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, а й забезпечує їх матеріальними, правовими і організаційними гарантіями. В умовах розвинутого соціалізму дедалі міцнішими і глибшими стають зв'язки свободи і відповідальності, що створює надійний ґрунт для дальшого розвитку соціалістичної демократії. Свобода при соціалізмі передбачає високу політичну свідомість членів суспільства, їх відповідальність за долю країни, за її сучасне і майбутнє. Така відповідальність невіддільна від організованості і свідо́мої дисципліни трудящих.

Розкриваючи нерозривний зв'язок між розвитком демократії і зміцненням дисципліни, між свободою і відповідальністю при соціалізмі, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові партії підкреслив: «Так, дбаючи про всемірний розвиток особи, прав громадян, ми разом з тим приділяємо належну увагу проблемам зміцнення громадської дисципліни, додержанню всіма громадянами їх обов'язків перед суспільством. Бо без дисципліни і міцного громадського порядку демократія нездійсненна. Саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»²⁰.

Соціальна необхідність дістає вияв у органічному взаємозв'язку, взаємній зумовленості відповідальності та суспільних інтересів. Саме інтерес визначає зміст відповідальності, її спрямованість на ту чи іншу діяльність. Завдяки орієнтації відповідальності на громадські інтереси вона набуває значення суспільного чинника, відіграє регулятивну роль у суспільстві. Особливо зростає її регулятивний потенціал в умовах соціалізму, де відповідальність поєднує суспільні, колективні і особисті інтереси.

Відповідальність, відображуючи необхідність активного діяння на основі адекватного пізнання закономірностей, потреб і інтересів суспільства, допомагає передбачати наслідки людської діяльності і відповідно до цього передбачення уточнювати цілі діяльності, знаходити нові засоби здійснення даних цілей. Ці наслідки мають об'єктивний характер, вони істотно впливають на розвиток системи суспільних відносин, зачіпають інтереси суспільних класів, соціальних груп та особи. Отже, відповідальність детермінується не лише прямими, а й зворотними зв'язками, ставить перед суб'єктом вимогу оцінювати свою діяльність з позицій не тільки сучасного, а й майбутнього, виходити не лише з безпосередніх, найближчих завдань, а й враховувати завдання перспективні, реалізація яких сприяє досягненню поставлених цілей.

Відповідальність пов'язана із здатністю суб'єкта моделювати майбутні ситуації і результати діяльності²¹. Розкриваючи прогностичну роль відповідальності, В. П. Тугарінов пише: «Відповідальність є здатність людини передбачати результати своєї діяльності і визначати її,

²⁰ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К.: Політвидав України, с. 95.

²¹ Зв'язок відповідальності із здатністю свідомості до випереджуючого відображення дійсності відзначає, зокрема, О. Спіркін. (Див.: Спіркін А. Сознание и самосознание.— М.: Политиздат, 1972, с. 298).

виходячи з того, яку користь чи шкоду вона може принести суспільству... Відповідальність є наслідком здатності людини передбачати результати своїх вчинків»²². Реалізація відповідальності значною мірою залежить від того, наскільки повно суб'єкт соціальної діяльності враховує перспективи розвитку суспільства, передбачає хід подій і на цій основі досягає результатів діяльності відповідно до поставлених цілей. Реальні можливості для свідомої, відповідальної, планомірної діяльності великих мас людей створює лише соціалізм.

Розкриваючи прогностичні функції відповідальності, маємо з'ясувати взаємозв'язок понять відповідальності і мети. Мета, сформульована на основі наукового передбачення тенденцій суспільного розвитку, потребує відповідального ставлення суб'єкта до визначення засобів її досягнення, своєчасного прийняття компетентних управлінських рішень тощо. Тому відповідальність можна розглядати як необхідність вибору оптимального способу дій, що диктується об'єктивними умовами, їх адекватним усвідомленням і суб'єктивно поставленою метою, як необхідність активної діяльності для здійснення цієї мети²³.

Досягнення соціально значущих цілей, успішне здійснення історично масштабних завдань В. І. Ленін пов'язував із зростанням кількості учасників активної соціальної творчості. Він писав: «...чим важче, чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»²⁴. Глибину і ґрунтовність революційних перетворень В. І. Ленін пов'язував із соціально-політичною зрілістю трудящих, коли вони виступають як свідомий суб'єкт історії, піднімаючись до відповідальної історичної творчості. Підвищення рівня свідомості і відповідальності В. І. Ленін вважав необхідною умовою розвитку соціальної активності трудящих. Підкреслюючи ту важливу роль, яку відіграє відповідальність при соціалізмі,— роль важливого регулятора суспільного життя, В. І. Ленін підкреслював, що слід «особливо велику увагу звернути на розвиток і зміцнення товариської дисципліни трудящих і всебічне підвищення їхньої самодіяльності та усвідомлення відповідальності»²⁵.

Зростання відповідальності широких мас трудящих при соціалізмі є закономірним процесом, однією з рушійних сил розвитку нового, соціалістичного суспільства. Високий рівень соціальної єдності, зумовленої пануванням суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва, принципова спільність інтересів класів і соціальних груп, громадських і особистих інтересів, соціально-політична та ідейно-моральна єдність суспільства зумовлюють виникнення і розвиток єдиної для всього суспільства соціалістичної відповідальності. Соціально-політична і ідейна згуртованість суспільства дозволяє людям виробляти спільні цілі і спільними зусиллями добиватися їх здійснення. В процесі практично-перетворювальної діяльності люди творять історію на основі пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку, усвідомлюючи велику відповідальність за реалізацію історичної необхідності, за наслідки своєї діяльності, за долю країни, її сучасне і майбутнє.

Отже відповідальність в умовах соціалізму вперше в історії свідомо здійснюється як реалізація історичної необхідності. Будучи важ-

²² Тугаринов В. П. Личность и общество.— М.: Мысль, 1965, с. 75.

²³ Див.: Косолапов Р., Марков В. Свобода и ответственность.— М.: Политиздат, 1969, с. 72.

²⁴ Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви.— Повне збір. творів, т. 36, с. 421—422.

²⁵ Ленін В. І. Проект програми РКП(б).— Повне збір. творів, т. 38, с. 116.

ливим показником зрілості суб'єктивного фактора, його відповідності об'єктивним потребам розвитку соціалістичного суспільства, вона виступає активним чинником стимулювання соціальної активності й ініціативи трудящих, залучення їх до управління суспільством. Критерієм відповідальності виступає практична діяльність, спрямована на виконання громадського обов'язку. Відповідальність при соціалізмі передбачає усвідомлення кожним трудівником органічного зв'язку того чи іншого різновиду діяльності із завданнями й інтересами всього суспільства.

Задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих, рівень їх добробуту і спосіб їх життя в кінцевому підсумку визначаються досягненнями суспільства загалом. Від них залежить добробут народу, могутність соціалістичної держави, просування нашого суспільства до комунізму. Тому реальна відповідальність за ефективність суспільного виробництва, прогресивний розвиток всієї системи соціалізму і вдосконалення соціалістичного способу життя покладається на всіх трудящих як справжніх господарів своєї країни. При цьому слід підкреслити, що відповідальність кожного за все суспільство має конкретний характер і передбачає розвиток та зміцнення почуття господаря своєї країни, творче ставлення до праці, до громадських справ, до виконання обов'язків перед колективом. Трудовому колективу — основному осередку соціалістичного суспільства — належить вирішальна роль в утвердженні високої відповідальності особи. Колектив сприяє розвитку здібностей і талантів людини, є запорукою її справжньої свободи. «Тільки в колективі, — зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, — індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»²⁶. Отже, тільки в колективі можлива справжня особиста відповідальність. Реально втілюючи принцип соціалізму: «Один — за всіх, всі за одного», поєднуючи громадські і особисті інтереси, колектив розвиває у кожного трудівника почуття господаря своєї країни, заінтересованість у загальнонародній справі, готовність нести за неї свою частку відповідальності. Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника є невід'ємною рисою соціалістичного способу життя. Найбільш повно, послідовно і яскраво відповідальність особи перед колективом, перед суспільством виявляється у соціалістичному змаганні, у русі за комуністичне ставлення до праці. Заснована на добровільно взятих зобов'язаннях, на товариському співробітництві, на високій вимогливості до себе, до інших учасників трудового суперництва, така відповідальність є і умовою і результатом соціалістичного змагання. Як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «са́ме розуміння своєї відповідальності і викликає творче ставлення до роботи, активність у виконанні високих соціалістичних зобов'язань»²⁷.

Суспільство зрілого соціалізму підносить на якісно новий рівень завдання економічного, соціально-політичного і духовного розвитку країни. Іншими стали як його можливості, так і суспільні потреби. Розмах творчої діяльності на сучасному етапі, масштабність і складність соціальних завдань зумовлюють зростання відповідальності кожного комуніста, кожного трудівника за успішне здійснення накреслень партії. Сучасний етап розвитку нашої країни, підкреслив Генеральний

²⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 70.

²⁷ Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. — М.: Политиздат, 1977, с. 166.

секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, накладає на кожного з нас високу відповідальність, примушує ставити до себе, до своєї роботи більш високі вимоги, щоб внести гідний вклад у розв'язання поставлених партією завдань²⁸.

Характерний для розвинутого соціалізму динамізм суспільного розвитку, складність завдань, які доводиться розв'язувати в ході комуністичного будівництва, роблять ще відповідальнішою роль КПРС — провідної сили, яка спрямовує, організує, мобілізує радянське суспільство. Висока відповідальність партії дістає втілення в мудрому керівництві суспільством, всіма основними процесами його розвитку, до яких належать створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, даліше удосконалення соціалістичного способу життя, виховання нової людини. Невтомно дбаючи про зміцнення могутності Радянського Союзу, всієї світової системи соціалізму, наша партія виявляє високу відповідальність за долю всіх народів світу, рішуче бореться проти загрози термоядерної війни, за перетворення в життя Програми миру, націленої на забезпечення кращого і мирного майбутнього для всього людства.

Вся багатогранна діяльність Комуністичної партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики ґрунтується на творчому застосуванні марксистсько-ленінської науки до аналізу соціальної дійсності. Це дає їй можливість науково оцінити минуле і сучасне, передбачати майбутнє, виробляти і здійснювати правильну стратегію і тактику, впевнено всти за собою широкі маси трудящих.

Відповідальність як невід'ємна риса радянського способу життя під впливом соціально-економічних, політичних і ідеологічних процесів у зрілому соціалістичному суспільстві, внаслідок цілеспрямованої ідейно-виховної роботи партії дедалі глибше проймає свідомість і психологію радянських людей. Виховання почуття відповідальності невіддільне від практичного розв'язання завдань комуністичного будівництва, розвитку і удосконалення соціалістичного способу життя, формування активної життєвої позиції особи.

* * *

В условиях социализма ответственности принадлежит важная роль в управлении социальными процессами, в организации общественной жизни, осуществлении экономических и социальных программ развития общества. На ноябрьском (1978 г.) Пленуме ЦК КПСС подчеркивалась необходимость дальнейшего повышения чувства ответственности у трудящихся, руководящих кадров как важного условия успешного выполнения заданной десятой пятилетки.

Тот факт, что регулятивная функция ответственности проявляется во всех сферах общественной жизни развитого социалистического общества, делает актуальным общесоциологический анализ этой категории. Автор показывает, что понятие ответственности фиксирует специфическую форму общественных отношений, которая возникает в результате социально значимой деятельности общественных классов, партий, личностей. Важное место в статье уделено раскрытию природы и сущности понятия ответственности через соотнесение его с такими категориями исторического материализма, как социальная необходимость, свобода, интерес.

²⁸ Див.: Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства: Промова на XVI з'їзді професійних спілок СРСР, 21 берез. 1977 р. — Комуніст України, 1977, № 4, с. 4.

А. С. ГРОЖИН

ЛЕНІНСЬКА ІДЕЯ СОЮЗУ ФІЛОСОФІВ ТА ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ І РОЗРОБКА ФІЛОСОФСЬКИХ ПИТАНЬ ПРИРОДОЗНАВСТВА НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОДІ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ

Серед численних проблем марксистської філософії, що знайшли свій творчий розвиток в геніальній праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», велике місце належить філософським питанням природознавства. В. І. Ленін продовжив розпочате К. Марксом і Ф. Енгельсом діалектико-матеріалістичне осмислення досягнень природничих наук. Як відзначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний зміст фундаментальних відкриттів великих дослідників природи. Він дав блискуче філософське тлумачення нових наукових даних у період крутої «ломки принципів» у провідних галузях природознавства»¹.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (вдруге видана 1920 року) стає настільною для всіх, хто вивчає марксистсько-ленінську теорію. Поширення в 20-х роках ідей теорії відносності А. Ейнштейна, нерелятивістської та релятивістської квантової механіки, висновки з яких безпосередньо зачіпають світоглядні проблеми, ще більше загострили боротьбу навколо новітніх відкриттів природознавства між матеріалізмом і ідеалізмом. Серед проблем того часу, навколо розв'язання яких розгортались гострі дискусії, можна виділити такі: взаємовідношення філософії та конкретних наук; специфіка філософського та природничонаукового знання; розуміння суті та значення філософської інтерпретації природничонаукових теорій; діалектичний матеріалізм і теорія відносності А. Ейнштейна; співвідношення філософських і фізичних аспектів теорії відносності, а пізніше і квантової механіки; співвідношення діалектико-матеріалістичного вчення про простір і час як форми буття матерії з розумінням цих категорій в теорії відносності; проблема причинності у фізиці і філософії; природа математичних формалізмів. Надійним ґрунтом для розв'язання цих та багатьох інших проблем виступають положення, сформульовані В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У боротьбі за матеріалізм і діалектику в природознавстві в 20—30-ті роки радянські вчені-марксисты всебічно осмислюють ідеї, викладені в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», а також в інших працях В. І. Леніна. 1922 р. у журналі «Під прапором марксизму» надруковано філософський заповіт В. І. Леніна «Про значення воявничого матеріалізму». У дев'ятому та дванадцятому «Ленінських збірниках» (1929—1930 р.) вперше опубліковано «Філософські зошити». Стаття «Про значення воявничого матеріалізму» за характером і змістом розглянутих питань безпосередньо розвивала ідею про взаємозв'язок марксистської філософії та природознавства, що розроблялись в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі».

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін приходить до висновку, що «матеріалістичний основний дух фізики, як і всього сучасного природознавства, переможе

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Тези ЦК КПРС.— К.: Політвидав України, 1970, с. 13.

всі і всякі кризи, але тільки з неодмінною заміною матеріалізму метафізичного матеріалізмом діалектичним»². У статті «Про значення воєнничого матеріалізму» він ставить перед філософами-марксистами завдання: допомогти кожному природознавцю піднятися від рівня стихійного, природничонаукового матеріалізму до позиції свідомого прихильника філософії діалектичного матеріалізму. «...Природник,— підкреслює В. І. Ленін,— повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»³. У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін довів, що одна з причин, «...яка породила «фізичний» ідеалізм, це — принцип *релятивізму*, відносності нашого знання, принцип, який з особливою силою нав'язується фізикам у період крутої ломки старих теорій і який — при незнанні *діалектики* — неминуче веде до ідеалізму.

Це питання про співвідношення релятивізму і діалектики мабуть чи не найважливіше в поясненні теоретичних злочастей махізму»⁴.

Для того щоб уникнути цих «злочастей», воєнничому матеріалізмові слід, підкреслює В. І. Ленін, пропагувати серед природодослідників (і не тільки природодослідників) матеріалістичну діалектику»⁵.

Організація досліджень з філософських проблем природознавства в нашій країні, в тому числі на Радянській Україні, мала своєю теоретичною основою ленінську ідею союзу філософів та природознавців. В. І. Ленін убачав значення воєнничого матеріалізму в послідовній боротьбі за союз діалектико-матеріалістичної філософії та новітнього природознавства, в створенні таких відносин всередині союзу, завдяки яким мав максимально прискоритися процес оволодіння всіма природодослідниками діалектичним матеріалізмом, а філософами-марксистами — матеріалом конкретних наук.

Велика заслуга в організації спільної роботи філософів і природодослідників над філософськими питаннями природознавства на Україні в 20-ті — на початку 30-х років належить С. Ю. Семковському. Як завідуючий кафедрою філософії філософсько-соціологічного відділення Українського інституту марксизму (організований у 1927 р. у м. Харкові), він провів велику роботу у справі залучення відомих учених-природодослідників до створеної при кафедрі Комісії з наукової методології. В діяльності Комісії брали участь такі відомі вчені, як О. В. Палладін, С. Н. Бернштейн, Д. О. Граве, Е. О. Фінкельштейн, О. Г. Гольдман, Л. В. Писаржевський, Д. М. Синцов, Д. К. Третьяков та ін. С. Ю. Семковський очолював також Комісію при Київській науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму (організована у 1926 р.).

С. Ю. Семковський пропагував працю В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» у численних виступах перед науковою та педагогічною громадськістю республіки, у працях з філософських питань теорії відносності. Він, зокрема, підкреслював, що працею «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін «...продовжив традицію надзвичайно живого і глибокого зацікавлення в усіх нових досягненнях природничих наук, притаманного Марксу і Енгельсу»⁶. Спираючись на ленінське вчення про об'єктивну істину, дослідник, на противагу агностичним висновкам, які робили з теорії відносності А. Ейнштейна представники буржуазної ідеалістичної філософії, аргументовано доводив, що ця теорія насправді означала новий крок уперед по шляху осягнення об'єктивної істини⁷. С. Ю. Семковський вказує на велике значення ленінського твору для розв'язання складних філософських питань сучасного природознавства. «Ленін,— писав він,— в галузі матеріалізму відобразив нову революційну епоху в природознавстві, яку переживаємо ми, на вищому рівні. Досить зазначити хоча б електронну теорію, яка докорінно змінила всі наші уявлення про будову матерії. Розробка складних проблем, які вису-

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 299.

³ Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму.— Повне збір. творів, т. 45, с. 27.

⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 302.

⁵ Див.: Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму.— Повне збір. творів, т. 45, с. 28.

⁶ Семковський С. Ю. Теория относительности и материализм.— Харьков: Госиздат Украины, 1924, с. 1.

⁷ Див. Семковський С. Ю. Теория относительности и материализм, с. 63.

путі не закінченою ще і в наші дні революцією у фізиці, і становить, поряд з революційним поглибленням діалектики, те нове, що В. І. Ленін вніс в діалектичний матеріалізм»⁸.

С. Ю. Семковський керується положенням В. І. Леніна про те, що потрібно чітко відокремлювати в працях буржуазних учених природничонаукові ідеї від філософських висновків, які вони роблять на ґрунті цих ідей. Аналізуючи справжній філософський зміст теорії відносності та викриваючи махістські спекуляції навколо неї, С. Ю. Семковський пише: «Слід розрізнити три питання: про особисті філософські симпатії Ейнштейна, які не є зовсім необхідними для обґрунтування теорії відносності; про історичний вплив, який зробила «Механіка» Маха на розробку теорії відносності Ейнштейна і про взаємовідношення по суті між теорією відносності і філософією махізму (емпіріокритицизму). Оскільки ми виступаємо не як біографи Ейнштейна, а як дослідники взаємовідношення діалектичного матеріалізму і теорії відносності, ми, природно, повинні мати на увазі не ті чи інші філософські погляди і висловлювання Альберта Ейнштейна і не історичні впливи, а лише те, що неодмінно входить у філософський зміст теорії відносності»⁹. Керуючись цими принципами, С. Ю. Семковський викриває суб'єктивно-ідеалістичну інтерпретацію теорії відносності махізмом.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років у республіці виходить чимало праць, де розглядається і спеціально вивчається значення ленінської філософської спадщини для розв'язання світоглядних та методологічних питань природознавства¹⁰.

Головними природничонауковими теоріями, навколо яких точилася боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом у розглядуваний період, були — теорія відносності та квантова механіка. Осмисленню з діалектико-матеріалістичних позицій саме цих теорій був присвячений II з'їзд Асоціації фізиків України, який відбувся 7—11 червня 1930 р. у м. Харкові. В роботі з'їзду, крім таких відомих фізиків, як В. О. Фок, І. Є. Тамм, Д. Д. Іваненко, В. К. Фредерікс, брали участь філософи республіки С. Ю. Семковський, С. Г. Лавров, Я. С. Блудов та ін. З доповіддю «Діалектичний матеріалізм і методологічні проблеми фізики» виступив С. Ю. Семковський.

У своїй резолюції з'їзд закликав усіх фізиків до закріплення повороту в бік наближення до актуальних проблем сучасності і до методології діалектичного матеріалізму, до «дальшого розвитку роботи у цьому напрямі, борючись за діалектико-матеріалістичний світогляд, проти ідеалізму і вульгарного матеріалізму в фізиці»¹¹. Була підкреслена необхідність тісного зв'язку фізиків і філософів-марксистів у розв'язанні методологічних проблем фізики. Сучасна фізика «прийшла повністю до вивчення основних проблем теорії пізнання — проблем простору, часу і причинності. Для їх правильної і продуктивної розробки потрібно встановити тісний зв'язок між роботою представників фізики, з одного боку, і представників марксистської філософської думки, з другого. За цієї умови фізика має великий матеріал, необхідний для дальшого розвитку діалектичного матеріалізму, і сама одержить філософське обґрунтування і міцну методологічну основу, що забезпечить успішний розвиток наукових досліджень і позбавить фізику методологічних помилок»¹². У 20—30-ті роки, спираючись на ленінську філософ-

⁸ Семковський С. Ю. Диалектический материализм и принцип относительности.— М.—Л.: Госиздат, 1926, с. 7—8.

⁹ Там же, с. 122.

¹⁰ Див.: Семковський С. Ю. Що вніс Ленін в матеріалізм.— Прапор марксизму, 1927, № 1; Скрипник М. О. Ленін як учений.— Прапор марксизму, 1928, № 3; Васильєва О. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— Прапор марксизму, 1929, № 4; Степовий Т. Гегель і Ленін. (З приводу ленінського збірника № 9).— Прапор марксизму, 1929, № 4; Логвин М. Ленін і діалектичний матеріалізм.— Більшовик України, 1930, № 9—10; його ж. Ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму.— Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 2—3; Горнштейн Т. Махізм і сучасна фізика.— Прапор марксизму, 1930, № 2; Мітін М. Про філософську спадщину В. І. Леніна.— Харків, 1933; Юринець В. Криза в сучасній буржуазній фізиці в освітленні Ленінського етапу філософії марксизму.— За марксистсько-ленінське природознавство, 1932, № 1, 2/3 та ін.

¹¹ Див.: Резолюція II з'їзду Асоціації фізиків України.— Українські фізичні записки. К., 1931, т. 2, зощ. 3, с. 55.

¹² Там же, с. 69.

ську спадщину, філософські питання фізики розробляють також учені-природодослідники, які проводили активну боротьбу проти ідеалізму та агностицизму в науці. Певну роль у цій боротьбі відіграли, зокрема, праці професорів Київського університету Л. Я. Штрума¹³, В. Є. Дяченко. Останній, наприклад, у статті «Основні ідеї сучасної фізики у світлі діалектичного матеріалізму» писав: «В основному критику сучасної кризи фізики цілком можна побудувати на основі розгляду кризи фізики в книзі В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», у його статті «До питання про діалектику» та ін.»¹⁴. Спираючись на ленінську оцінку «теорії символів», В. Є. Дяченко критикує суб'єктивістські гносеологічні висновки Дірака: «Теорія у розумінні Дірака не відображає дослід, процес матерії, а є лише зібраним символічними рецептів, умовних знаків, щоб передбачити результати вимірювань. В той час, як діалектичний матеріалізм говорить про більш точне відображення дійсності, у діраківському формулюванні теорія повинна задовольняти досвід»¹⁵.

Одна з перших спроб осмислити філософські питання квантової механіки на основі ідеї «Матеріалізму і емпіріокритицизму» В. І. Леніна належить В. П. Затонському. У доповіді «Соціалістичне будівництво і хімія» на VI Всесоюзному менделєєвському з'їзді, який відбувся у м. Харкові в 1932 році, В. П. Затонський підкреслює, що «криза науки», про яку твердили творці квантової механіки, має ті самі гносеологічні корені, як і «криза» фізики, про яку йдеться у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі»¹⁶. Аналізуючи висловлювання Н. Бора, Е. Шредингера, А. Едінгтона та ін., В. П. Затонський приходить до висновку, що саме гносеологічна плутанина живить ідеалістичні твердження про те, нібито світ — це лише комплекс наших уявлень. Спираючись на ленінські філософські ідеї, він зазначає, що відмова творців квантової механіки від причинності пов'язана з метафізичним, механістичним розумінням цієї категорії.

Розвиток фізики, підкреслює В. П. Затонський, не дає підстав для висновку про настання нової кризи науки. «...Сама хвильова механіка — теорія надзвичайно плідна, — пише він. — Це — найглибше проникнення в надра атома, синтез хвилі і корпускули, в чому діалектика, знову-таки, з повним правом може вбачати нове торжество свого основного закону єдності протилежностей...»¹⁷. Для розв'язання філософських питань квантової механіки, показує В. П. Затонський, дуже важливе методологічне значення має ідея В. І. Леніна про нескінченність електрона, а також інші філософські ідеї, розроблені ним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Виступаючи проти вульгаризації в душі механіцизму складних філософських питань новітнього природознавства, В. П. Затонський піддав критиці Троцького, який у доповіді на IV Менделєєвському з'їзді намагався обґрунтувати думку, що фізіологічні процеси зводяться в кінцевому підсумку до хімічних, а ці останні — до механічних і фізичних. Такі критичні виступи сприяли подоланню механістичних, вульгаризаторських спроб інтерпретувати філософські проблеми науки.

Ще однією галуззю науки, філософське осмислення проблем якої у 20—30-ті роки набуло значного поширення, була математика. Особливо гостра боротьба матеріалізму і ідеалізму точилася тут навколо питання про характер та природу математичного знання. Вітчизняна математична наука спиралась на солідну матеріалістичну традицію. Великий внесок у розвиток цієї традиції зробили вчені-математики Одеської та Харківської математичних шкіл, праці яких набули всесвітнього визнання. Але у 20—30-ті роки ХХ ст. дотримуватись позицій стихійного природничонаукового матеріалізму було явно недостатньо.

¹³ Див.: Штрум Л. Я. В недрах вещества. Строение и разложение атомов. — К., 1924, а також його підсумкову статтю «Теоретична фізика у Київському державному університеті» (див.: Розвиток науки в Київському університеті за сто років. К., 1935).

¹⁴ Дяченко В. Є. Основні ідеї сучасної фізики у світлі діалектичного матеріалізму. — Журнал математичного циклу, 1932, т. 1, вип. 5, с. 1.

¹⁵ Там же, с. 4.

¹⁶ Див.: Затонський В. П. Социалистическое строительство и химия. — М.—Л.: Госхимтехиздат, 1933, с. 20.

¹⁷ Там же, с. 19.

Учені-математики, не знайомі з діалектико-матеріалістичним вченням про суспільно-історичну природу людської свідомості, марксистсько-ленінським розумінням практики, заплуталися при розв'язанні складних філософських (гносеологічних) проблем математики. Подекуди це призвело до спрощень і вульгаризацій, створюючи ґрунт для поширення серед математиків ідей апіоризму, інтуїтивізму, формалізму та ірраціоналізму.

Важливе значення для подолання цих хиб мало видання 1936 р. «Збірника статей з філософії математики», підготовленого до 25-річчя ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Збірник був рекомендований як посібник для викладачів і аспірантів університетів та ледінститутів, що сприяло ознайомленню з ідеями його широких кіл наукової громадськості та учнівської молоді.

Колектив авторів, очолюваний С. О. Яновською, ставив собі за мету, спираючись на ленінський аналіз кризи у природознавстві на рубежі XIX—XX ст., дати характеристику сучасній математиці, виявити причини і суть кризи її основ, висвітлити боротьбу партії в сучасній філософії математики в капіталістичних країнах.

У статті «Ідеалізм і математика» С. О. Яновська на матеріалах з історії математики та історії філософії показує, що саме до математики ідеалістична філософія відчуває особливу пристрасть. На основі великого історичного матеріалу, керуючись ідеями основоположників марксизму-ленінізму, С. О. Яновська (як і автори інших статей) доводить правильність матеріалістичного розуміння природи математичних абстракцій, які є відображенням об'єктивної матеріальної дійсності і виникли в процесі практичної діяльності людей. Цей висновок протиставляється ідеалістичному поглядю на природу математичних понять. «Якщо,— пише С. О. Яновська,— не бачити в наукових поняттях відбиття властивостей матеріальної дійсності, якщо виводити математику з «чистого» наочного споглядання а priori як особливої здатності нашого духу, тоді прикладність математики до цієї дійсності є містична таємниця і тоді для пояснення гармонії світу, який підпорядковується математичним законам, неминуче виступає на сцену боженька.

Відверта містика і фідейзм — ось куди росте буржуазна філософія математики, ось до чого веде обраний нею ідеалістичний вихідний пункт»¹⁸.

Один із висновків, який з необхідністю впливає з аналізу сучасної буржуазної філософії математики, С. О. Яновська формулює таким чином: «Безпосередньою причиною кризи науки є, за Леніним, спроба ідеалізму паразитувати на рості науки»¹⁹, підкреслюючи, що це положення цілком застосовне до математики.

Філософськими питаннями математики на Україні займалися також академік Д. О. Граве, професор Київського університету М. Х. Орлов, викладачі університету М. П. Кравчук, Г. І. Дрінфельд, О. С. Смогоржевський, Т. Горнштейн та ін.²⁰

Важливу роль у пропаганді філософських ідей В. І. Леніна серед природознавців республіки відіграло товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик України», створене 9 жовтня 1927 року при Українському інституті марксизму-ленінізму. У 1931 році воно було реорганізоване у «Всеукраїнське товариство войовничих матеріалістів-діалектиків» (ВТВМД). 2—6 квітня 1931 року на розширеному пленумі ВТВМД були розглянуті завдання, які стояли перед товариством. Серед них велика увага приділялась завданням, що стояли перед товариством у галузі розробки філософських проблем природознавства. «Пленум,— відзначалося в резолюції,— поставив завдання спрямувати роботу товариства на бойові завдання природознавства й техніки. В. І. Ленін неодноразово під-

¹⁸ Яновська С. О. Ідеалізм і математика.— Збірник статей з філософії математики.— Київ — Харків, Радянська школа, 1936, с. 59.

¹⁹ Яновська С. О. Передмова.— Там же, с. 4.

²⁰ Див.: Граве Д. О. Математика і її застосування.— Журнал математичного циклу, 1931, т. 1; його ж: Математика та її значення в соціалістичному будівництві. К., 1932; Орлов М. Х. Борьба за марксо-ленінську методологію в математиці.— Журнал математичного циклу, 1931, т. 1; Кравчук М. П., Дрінфельд Г. І. Вступ у вищу математику. К., 1932; їх же: Елементи теорії детермінантів. К., 1933; Кравчук М. П. і Смогоржевський О. С. Вища математика. К., 1934; Горнштейн Т. Проблема безконечності у Гегеля та в сучасній математиці.— Прапор марксизму, 1930, № 3.

креслював значення «діалектичної обробки історії людської думки, науки і техніки». Ця робота становить суттєву складову частину розробки матеріалістичної діалектики як філософської науки. ...В боротьбі за діалектичний матеріалізм у природознавстві ми повинні перейти від нерегулярної, несистематичної роботи до розгорненої планової роботи, ...беручи активну участь в роботі озброєння широких верств наукових працівників-природознавців і техніків — матеріалістичною діалектикою»²¹.

Значне місце у зміцненні заповіданого В. І. Леніним союзу діалектико-матеріалістичної філософії і природознавства відіграли друковані органи — журнали «Прапор марксизму» і «За марксистсько-ленінське природознавство». На їх сторінках активно виступали відомі вчені-природознавці республіки: академіки А. О. Сапегін, М. О. Ольшанський, І. І. Шмальгаузен, О. В. Палладін, професори М. П. Дубінін, І. М. Буланкін, Б. М. Делоне, О. І. Лейпунський, А. О. Слуцкін та ін.

У передовій статті журналу «За марксистсько-ленінське природознавство» серед завдань, які ставив перед собою журнал, вказувалось на необхідність всебічного «опрацювання спадщини Маркса, Енгельса і Леніна в галузі матеріалістичної діалектики, зокрема діалектики природи... Ленін дав найглибший аналіз кризи природознавства... та показав шлях, що ним можна вийти з цієї кризи...»

Справжнє вкорінення діалектичного матеріалізму в конкретні галузі природничо-наукового дослідження — не зовнішнє механічне, в порядку сплавлених, часто-густо натягнених «ілюстрацій», а на основі конкретного опрацювання вузлових проблем методології природознавства»²². Республіканські журнали публікували чимало статей як філософів-марксистів, так і природознавців, в яких з діалектико-матеріалістичних позицій розглядалися найактуальніші питання науки.

20—30-ті роки — період активного освоєння ленінських ідей в зв'язку з розробкою філософських питань біології та психології²³.

Підсумовуючи, підкреслимо, що розв'язуючи складні методологічні та світоглядні питання природознавства, радянські вчені активно опановували і використовували філософську спадщину В. І. Леніна. Завдяки постійній увазі Комуністичної партії та під її безпосереднім керівництвом філософи-марксиста та природодослідники нашої країни, зокрема Радянської України, виконували завдання, яке поставив Ленін, — створювали міцний союз марксистської філософії і природознавства. Марксистсько-ленінська філософія стала єдиною світоглядною і методологічною основою в дослідницькій діяльності радянських учених.

* * *

Ленинское философское наследие имело огромное значение для разработки философских вопросов естествознания на Украине в период строительства социализма. Об этом свидетельствует анализ работ философов-марксистов, ученых-естествоиспытателей этого периода (В. П. Затонского, С. Ю. Семковского, С. А. Яновской, Л. Я. Штрума, В. Е. Дьяченко и др.).

В пропаганде и реализации ленинской идеи союза философов-марксистов и естествоиспытателей большую роль сыграла деятельность Всеукраинского общества работающих материалистов-диалектиков и печатных органов республики.

²¹ Див.: Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 1, с. 8—9.

²² Див.: Від редакції. — За марксистсько-ленінське природознавство. 1932, № 1, с. 5.

²³ Ми не зосереджуємося на цьому питанні, оскільки воно достатньо висвітлене в нашій літературі. Див.: Нарис історії філософії на Україні. — К.: Наук. думка, 1966, с. 545—551; Розвиток філософії в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1968, с. 371—400, 420—453; Торжество ленінських філософських ідей на Україні. — К.: Наук. думка, 1969, с. 291—350 та ін.

ІДЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ БРАТНІХ НАРОДІВ

Широке відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією, підкреслюється в Постанові ЦК Компартії України, — «яскрава демонстрація плодотворності нерушимої дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»¹. У цьому зв'язку надзвичайно актуальним є дослідження історичних передумов єднання братніх народів — російського, українського, білоруського, зокрема історії спілкування їх культур, ідейних взаємозв'язків мислителів минулого.

Висвітленню процесів розвитку філософських взаємозв'язків найвидатніших мислителів російського, українського, білоруського і молдавського народів XVII—XVIII ст. присвячена книга «Ідейні зв'язки прогресивних мислителів братніх народів (XVII—XVIII ст.)», підготовлена Інститутом філософії АН УРСР². Аналіз загальних питань методології наукового дослідження історико-філософських взаємозв'язків у ній тісно пов'язується з розглядом конкретних фактів, що характеризують погляди представників філософської і соціологічної думки цього періоду вітчизняної історії — Ф. Скорини, І. Гізеля, М. Мілеску (Спафарія), Г. Бужинського, Д. Кантеміра, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, Г. Сковороди, М. Новикова, М. Ломоносова та ін. Підкреслимо, що збірник не тільки висвітлює ідейні зв'язки прогресивних мислителів періоду феодалізму, але й сам є втіленням творчої співдружності представників марксистсько-ленінської філософської науки братніх республік сьогодні. Адже в підготовці його взяла участь учені Академії наук Української, Білоруської і Молдавської РСР.

Збірник відкривається статтю І. П. Головахи і В. С. Горського «Проблема взаємозв'язків в історико-філософському дослідженні». В ній дано докладну характеристику методологічних проблем і принципів комплексного вивчення процесів історичних взаємозв'язків філософських культур минулого, які впливають з марксистсько-ленінського підходу до аналізу історичних явищ. Автори зауважують, що XVII—XVIII ст. для українського, білоруського і молдавського народів визначаються боротьбою їх за возз'єднання з братнім російським народом.

¹ Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією (Викл. постанови ЦК Компартії України) — Рад. Україна, 1978, 17 верес.

² Ідейніє связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.). — Киев: Наук. думка, 1978. — 192 с. Далі посилення на цю книгу даються в тексті.

Для національних філософських культур цього періоду характерні такі групи взаємозв'язків: 1) зв'язки між попередніми і дальшими вченнями і 2) одночасові зв'язки. Завдяки їм здійснювалася спадкоємність історико-філософського прогресу, а передові ідеї ставали історично загальнозначущими. Істотним компонентом одночасових філософських взаємозв'язків, відзначають автори, є відношення критики (причому в такій її формі, яка містить позитивні ідеї) і співробітництва, що стає визначальним у становленні передових ідей мислителів різних націй і народів. Тому в дослідженнях історії філософії істотним є усвідомлення діалектики національного і інтернаціонального, що «дає можливість виявити те спільне, що об'єднує різні філософські культури як складові частини світової історії філософії» (с. 28).

У статті підкреслюється, що великою перешкодою на шляху до позитивного аналізу філософських поглядів прогресивних мислителів братніх народів була фальсифікація вітчизняної історії філософії представниками буржуазно-націоналістичних течій, які або зовсім заперечували наявність в минулому оригінальної філософської думки в російського, українського, білоруського і молдавського народів (О. Введенський, В. Соловйов, Б. Яковенко, Г. Шпет та ін.), або спотворювали зміст міжнародних філософських зв'язків (Д. Чижевський, І. Мірчук та ін.).

Ідея єднання руських земель знаходить надзвичайно яскраве вираження уже в період існування Київської Русі (IX—XII ст.). Характеристикою цього періоду присвячена стаття А. К. Бичко, де аналізуються стародавні письмові пам'ятки — «Слово о полку Игореве», «Повість временных лет», «Слово о законі и благодати», «Поученне Володимира Мономаха» та ін., підкреслюється, що провідною прогресивною ідеєю у них була думка про єдність руської землі, державну незалежність. Ця ідея стає найважливішим компонентом світогляду прогресивних діячів вже на світанку становлення феодальних відносин. Стаття А. К. Бичко привертає особливу увагу насамперед у зв'язку з наступним святкуванням 1500-річчя заснування Києва, оскільки у ній йдеться про джерела, на ґрунті яких здійснювалось ідейне єднання представників братніх культур в наступні періоди.

Духовна культура східнослов'янських народів Росії, України і Білорусії наступного періоду в книзі відображена характеристикою діяльності і філософського вчення Франциска Скорини (стаття С. А. Подкошні-

на і М. Д. Роговнча). Автори висвітлюють малодосліджений аспект творчості цього видатного представника філософської думки Білорусії, показують, що провідною в цей період була концепція людини як активної, розумної, діючої і творчої істоти, яка змінює себе і все суспільство. На думку авторів, Скорина у своїх книгах втілює найхарактерніші риси філософії епохи Відродження. Він був, підкреслюють вони, «не тільки виразником високого рівня розвитку і зрілості східнослов'янської культури і філософської думки, але й символом історичної єдності і духовної спільності росіян, українців і білорусів» (с. 48). Шкода, що погляди Скорини не зіставлені з поглядами Сковороди. Ідея такого зіставлення є, наприклад, у збірнику «Григорій Сковорода-250»³.

В книзі розглядається питання про розуміння проблеми вічності світу російськими та українськими мислителями XVI—XVII ст. (автор — Я. М. Стратій). Спираючись на аналіз «Людідариусу» та інших джерел, що розповсюджуються в нашій країні в XVI ст., а також використовуючи ще не введений досі в науковий вжиток історико-філософський матеріал, зокрема переклади латинських курсів філософії, читаних у Московській слов'яно-греко-латинській академії і Києво-Могилянській колегії (філософські курси братів Ліхудів і І. Гізеля), автор показує спільні закономірності розвитку філософської думки Росії та України в XVI—XVII ст. у розумінні згаданої проблеми. Слабкою стороною цієї статті є певна абстрактність міркувань автора.

Дві статті «М. Г. Мілеску (Спафарія) та суспільно-політична думка Росії і України кінця XVII — початку XVIII ст.» (автор Д. Т. Урсул) та «Д. Кантемір і Ф. Прокопович» (автори О. І. Бабій, В. М. Нічкіч) висвітлюють взаємозв'язки російської, української і молдавської філософської думки. У них зіставляються погляди російсько-українських та молдавських учених, показується тісна співдружність філософських культур Росії, України та Молдавії. На основі глибокого і всебічного аналізу творчості М. Мілеску-Спафарія, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Д. Кантеміра, В. Татищева й інших учених в статтях доводиться, що провідною для прогресивних мислителів цього часу була ідея необхідності возз'єднання братніх народів, визнання визначальної політичної ролі Росії як найсильнішої держави, з допомогою якої можлива перемога в боротьбі за звільнення з-під чужоземного гніту українського та молдавського народів.

У статті Д. Т. Урсула розкриті тісні зв'язки духовної культури молдавського народу з культурою Росії і України другої половини XVII ст. на основі аналізу філософської і публіцистичної спадщини видат-

ного молдавського мислителя М. Г. Мілеску (Спафарія), а також його діяльності як видатного російського дипломата. Автор показує наявність у творчості Мілеску багатьох ідей, що тяжіли до філософії Просвітництва і сприяли її поширенню в Росії. Зображуються зв'язки Мілеску з прогресивними діячами російської культури, відзначається їх глибокий вплив на формування його світогляду. Думки, викладені в статті, підтверджуються аналізом естетичних трактатів М. Г. Мілеску (вони вишли у світ вже після публікації рецензованої збірки).

В. М. Нічкіч вперше висвітлює роль Гавриїла Бужинського як російсько-українського мислителя початку XVIII ст. «Провідною ідеєю, яка проходить через всю його творчість, — пише автор у своїй статті, — є ідея загальноросійського патріотизму — єдності російського, українського і білоруського народів у єдиній, сильній і просвіщеній державі» (с. 99—100). Значне місце дослідника відводять аналізу етичної концепції Г. Бужинського, зокрема трактування ним понять патріотизму, добра, зла, обов'язку та ін. Стаття цінна не тільки тим, що в ній використаний матеріал, який досі не був об'єктом вивчення радянської історико-філософської науки, а й вдалим включенням цього матеріалу в контекст історії філософської культури російського і українського народів. Проте зауважимо, що погляди Бужинського мало зіставляються в цій статті з поглядами його сучасників.

У збірнику висвітлюються філософські погляди Г. Кониського та його роль в єднанні філософських культур українського, російського і білоруського народів (стаття М. В. Кашуби). Шкода, що напрями філософських інтересів цього мислителя показані занадто фрагментарно.

Стаття І. В. Іваньо «Г. С. Сковорода і російська філософська культура XVIII ст.» здійснює типологічне зіставлення поглядів Г. Сковороди і російських філософів цього періоду — М. В. Ломоносова, Д. Анчичова, М. Поповського, Я. Козельського та ін. Гадаємо, що тут цілком правильно висвітлене співвідношення філософських ідей Г. Сковороди і М. Ломоносова. Автор досить докладно розглядає питання про зв'язок вчення українського філософа з поглядами російсько-української демократичної інтелігенції XVIII ст., зокрема Г. Полетикки, С. Волкова, Ф. Халчинського, В. Золотницького, С. Гамалії, В. Рубана та ін. У статті показано спільність і відмінність поглядів Г. Сковороди, М. Новикова і О. Радіщева.

Питання про розуміння етичних проблем російськими та українськими мислителями XVIII ст. розглядається в статті М. Роговнча. Автор широко послуговується не лише друкованими маловідомими працями вітчизняних мислителів XVII—XVIII ст., але й рукописними архівними першоджерелами, які в науковий обіг вводяться автором вперше.

А. М. Почапський розкриває роль М. Ломоносова в становленні природничонауко-

³ Див.: Григорій Сковорода-250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. — К.: Наукова думка, 1975, с. 58.

вого розуміння сутності матерії на Україні наприкінці XVIII — початку XIX ст. Він звертає увагу на те, що ідеї Ломоносова, його наукова спадщина зробили неабиякий вплив на розвиток науки і культури українського народу і, зокрема, на формування матеріалістичної думки на Україні. Матеріалістичні традиції М. Ломоносова розвивались у творчості Я. Козельського, І. Рижського, Т. Осиповського, М. Максимовича й інших учених того часу. Проте значимі, що роль М. Ломоносова виходить за межі визначеної автором проблеми. Учення Ломоносова мало значний вплив не стільки на цю проблематику, скільки на соціально-філософську думку братніх народів, що знайшло відображення в статті А. М. Почаського.

Рецензований збірник є істотним внеском в комплексне вивчення процесів інтернаціонального єднання філософських культур

братніх народів. Цінність книги «Ідейні зв'язки прогресивних мислителів братніх народів (XVII—XVIII ст.)» полягає в тому, що вона присвячена дослідженню одного з важливих і мало вивчених етапів історії вітчизняної філософської думки. Зміст її свідчить про давнє історичне коріння дружби і єднання духовних культур російського, українського, білоруського і молдавського народів. Істотно також і те, що конструктивне дослідження складних історико-філософських питань у цій праці ідеологічно спрямоване проти буржуазно-націоналістичних спотворень історії зв'язків прогресивних мислителів.

Вважаємо, що справу, розпочату виданням розглядуваної збірки, слід продовжити, щоб з усією повнотою розкрити багатоглибoku історію єднання філософських культур братніх народів.

Ю. П. ТЕНЯНКО

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Сучасний етап суспільного розвитку, що характеризується ускладненням та інтенсифікацією усіх соціальних процесів у суспільстві розвинутого соціалізму, зумовлює піднесення ролі наукового передбачення, прогнозування конкретних процесів суспільного та науково-технічного прогресу, розвитку економіки тощо. Питання про майбутнє суспільства і можливості його вірогідного передбачення є актуальною політичною, ідеологічною та науковою проблемою.

«Істотно важливим, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — є поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил»¹.

Соціальне передбачення відіграє велику роль у теоретичній і практичній діяльності марксистсько-ленінських партій, втілюється у генеральній лінії міжнародного комуністичного руху, в програмах, стратегічних і тактичних планах комуністичних та робітничих партій, в новій Конституції СРСР і Конституціях країн соціалістичної співдружності. Розробка проблем наукового передбачення особливого значення набуває на сучасному етапі, новому етапі боротьби за комунізм. Марксистсько-ленінська наука за останні роки збагатилась рядом цікавих і змістовних досліджень з проблем наукового соціального передбачення, присвячених з'ясуванню його логічних, гносеологічних і

соціологічних аспектів, розробці проблем соціально-економічного, науково-технічного та галузевого прогнозування.

Важливі та актуальні питання ґрунтовно досліджуються, зокрема, у колективній праці «Методологічні проблеми соціального передбачення»* (відп. ред. член-кореспондент АН УРСР В. І. Куценко). До авторів монографії належать також учені з РРФСР, Польської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки.

Багато з питань, які розглядаються, недостатньо розроблені або ж зовсім не аналізувалися у нашій філософській літературі. Зокрема, всебічно розкрито роль історичного матеріалізму у науковому передбаченні суспільних явищ, досліджується специфіка потреб як вихідної умови передбачення і планування, з'ясовуються особливості комплексного підходу в соціальному прогнозуванні тощо. У праці підкреслюється евристична функція соціального передбачення. Автори наголошують на тому, що використання передбачення у процесі життєдіяльності суспільства — один з істотних критеріїв визначення характеру цієї життєдіяльності, з'ясування того, чи є вона свідомо керованою чи стихійною.

Питання про майбутнє, про ставлення до нього народних мас, суспільних класів, політичних партій, як зазначається в монографії, є одним з головних світоглядних питань. Справді науковій висновки про те, яке майбутнє чекає людство, можна зробити тільки на основі марксистсько-ленінського світогляду.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. — К.: Політвидав України, 1976, с. 81.

* Методологічні проблеми соціального передбачення. — К.: Наукова думка, 1977. — К. 346 с.

Роль марксистсько-ленінської теорії як світоглядної і методологічної бази соціального передбачення висвітлюється у першому розділі монографії (автор — член-кореспондент АН УРСР В. І. Куценко). Методологія розглядається тут як система принципів і процедур формування методів пізнання і перетворення дійсності. У розділі розкрито важливе методологічне значення для соціального прогнозування марксистсько-ленінського вчення про загальний взаємозв'язок і розвиток суспільних процесів.

Розглядаючи принцип розвитку як один із найважливіших методологічних принципів наукового соціального передбачення, автори заперечують правомірність тверджень про наявність мети і навіть кінцевої мети історії. В монографії обстоюється думка про те, що мета суспільства може існувати лише там, де досягнута єдність корінних економічних, соціальних, політичних і духовних інтересів народу. «Говорити про існування всеосяжної, універсальної мети історії, навіть якщо визначається її модифікація конкретними умовами кожної епохи, — означає так чи так визнавати телеологію» (с. 21).

На сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства, як підкреслюється в монографії, актуалізується питання про співвідношення загальносоціологічних нормативних прогнозів з дослідницькими, або, як їх іноді називають, пошуковими, перспективними прогнозами.

Значний інтерес становлять ті сторінки праці, де йдеться про вплив людей на процес реалізації передбачень, про визначальну роль суспільного виробництва як основи розвитку людської історії, про критерії суспільного прогресу.

Розкриваючи методологічне значення марксистсько-ленінського вчення про роль народних мас в історії, про класи і класову боротьбу, автори звертають особливу увагу на ту обставину, що це вчення створює можливості для наукового дослідження механізму впливу класових потреб та інтересів на характер, формування і здійснення прогнозів суспільного розвитку.

Значна увага приділяється у монографії аналізу суперечностей суспільного життя, які, відповідно до вимог марксистсько-ленінської методології, повинні враховуватися і досліджуватися вченими у процесі їх прогностичної діяльності. «Вивчення суперечностей, умов їх виникнення, існування і подолання дає змогу не тільки пізнати сутність явища на сучасному етапі, а й зробити логічно обґрунтований умовивід про майбутні результати розвитку цих суперечностей» (с. 41).

Окремий розділ монографії присвячений розглядові питання про взаємодію суспільних наук у процесі здійснення соціального передбачення (автор — Г. І. Горак). У розділі провідиться думка про те, що необхідність взаємодії суспільних наук в процесі соціального прогнозування зумовлена особливостями об'єктів передбачення, яким

притаманний глибинний, органічний взаємозв'язок. Вихідну основу взаємодії наук, що охоплює не тільки суспільні, а й природничі науки, становить філософське знання, оскільки передбачення на його рівні синтетичні за самою своєю природою. Матеріалістичне розуміння історії сприяє науковому осмисленню суспільства як складної цілісної системи, що включає економічну, соціальну, політичну і духовну сторони суспільного життя і об'єктивно зумовлює системний характер знання про суспільство. «Об'єктивний зв'язок між соціальними об'єктами, — відзначається у розділі, — і ґносеологічна пов'язаність знань про них створюють умови для взаємодії наук у здійсненні прогнозів» (с. 84).

Характерною особливістю марксистсько-ленінського соціального прогнозування є його комплексний характер, зумовлений характером і потребами суспільного розвитку за умов соціалізму. Питання, що стосуються комплексного підходу до вивчення суспільних явищ як важливої умови наукового соціального передбачення, розглядаються у розділі, автором якого є академік Польської Академії наук Ян Щепанський. Дослідник аналізує структуру і субординацію сфер суспільного життя, виявляє шляхи і засоби об'єднання прогностичних розробок, що стосуються різних суспільних сфер, у єдиний інтегративний прогноз. Вихідним пунктом пропонованого підходу є опис основних складових елементів суспільства як цілісної соціальної системи і визначення принципів її будови (структури і функцій).

У монографії досліджується питання про значення історії соціального передбачення і планування вивчення потреб суспільства (розділ В. М. Мазур). Прогнозування і планування, відзначається у розділі, хибує на суб'єктивізм і волюнтаризм, якщо воно здійснюється без усебічного вивчення і врахування потреб. Планомірний, свідомий характер розвитку соціалістичного суспільства виключає можливість автоматичного врахування і задоволення потреб, стихійного регулювання механізму дії суспільних законів. Тому у соціалістичному суспільстві наукове, глибоко змістовне вивчення потреб є не тільки можливим, а й необхідним, оскільки воно дозволяє повніше і ефективніше використати переваги соціалізму. Особливо важко і водночас дуже важливо, зазначається у розділі, зважати при прогнозуванні і плануванні на соціальний механізм формування і розвитку нових потреб, зміни у потребах наявних, тому що соціалізм створює великі можливості для піднесення потреб людей. У розділі відзначено необхідність вивчення і врахування у прогнозах та планах як суспільних, так і особистих потреб. Підкреслено також тенденцію зростання ролі особистих потреб та їх дедалі повнішого задоволення за умов розвинутого соціалізму.

Соціальне передбачення при соціалізмі є поліфункціональним, тобто виконує ряд функцій. Ця особливість планомірного роз-

вितку соціалістичного суспільства досліджується у розділі монографії, написаного доктором економічних наук Вольфом Гарманом (НДР). Автор виділяє такі функції соціального передбачення: «розвідувальну» та евристичну, метою яких є виявлення за допомогою прогнозування ще не відомих закономірностей, аналіз дії цих закономірностей, а також її можливих наслідків; систематизуюча, завдяки якій здійснюється орієнтація прогнозів на всебічну системну оцінку комплексу наявних потреб та на пошук шляхів і засобів задоволення цих потреб; інтегративна, за допомогою якої зусилля дослідників зосереджуються на пізнанні найважливіших зв'язків у дедалі складнішій соціальній системі; функція інтерпретації і, нарешті, нормативна та оцінна функції.

За умов соціалізму соціальне передбачення реалізується у системі соціального планування. Розкриваючи характер взаємозв'язку передбачення і планування, В. М. Грищенко (Ленінград) особливо підкреслює, що як передбачення, так і планування у соціалістичному суспільстві мають цілеспрямований характер, відображають потреби і інтереси робітничого класу, селянства, інтелігенції, усіх трудящих. Автор підкреслює, що передбачення майбутнього дає марксистсько-ленінській партії змогу розробляти і здійснювати реальні програми, стратегічні і тактичні плани, впевнено вести за собою маси.

Передбачення не є елементарним регістратором майбутніх подій, воно відіграє активну роль у формуванні нових суспільних явищ. Цей аспект проблеми висвітлюється у розділі Н. І. Мельникової. За умов соціалізму передбачення постійно спрямоване на пошук, пізнання і творення нового. У розділі з'ясовуються труднощі знаходження нового у процесі його формування та розвитку, вивчається механізм пізнання нових тенденцій і явищ, пропонуються критерії оцінки нового, розрізнення нового і псевдонового, розглядаються шляхи і засоби утвердження нового.

Наукове передбачення і соціальне планування відіграють велику виховну і організуючу роль у соціалістичному суспільстві, особливо на етапі зрілого соціалізму. Дос-

ліджуючи цю проблему, М. І. Михальченко підкреслює, що виховна і організуюча функція марксистсько-ленінського передбачення ґрунтується на результатах наукового аналізу суспільних явищ, на всебічному врахуванні потреб та інтересів народних мас.

Піднесення ролі свідомої перетворюючої діяльності народних мас як суб'єкта історичного процесу, глобальний характер багатьох сучасних форм впливу людини на природу і суспільні відносини, поглиблення суперечностей суспільного розвитку в епоху історичного протирівства соціалізму і капіталізму — все це зумовлює зростання ролі відповідальності людей за наслідки соціальної діяльності, за долю людської цивілізації. Ця проблема, надзвичайно актуальна у наш час, аналізується в розділі «Відповідальність за майбутнє», написаному Б. О. Рутковським.

У заключних розділах монографії, написаних А. М. Гендіним (розділ X) і Г. Н. Чернявською (розділ XI) здійснюється критичний аналіз буржуазних футурологічних концепцій, з'ясовується їх апологетична сутність, методологічна неспроможність, волюнтаристський, суб'єктивно-ідеалістичний підхід до соціального майбутнього.

Широке охоплення проблем соціального передбачення, змістовний аналіз реальної прогностичної діяльності соціалістичного суспільства, всебічне і глибоке з'ясування питань методології наукового соціального передбачення дозволяє говорити про монографію «Методологічні проблеми соціального передбачення» як про актуальне і цінне дослідження. Звичайно, не всі проблеми, розглянуті у даній праці, висвітлені з однаковою ґрунтовністю і докладністю. Можна також зазначити, що не у всіх розділах книги послідовно додержується методологічний аспект інтерпретації проблем, комплексний підхід до їх дослідження.

Загалом же рецензована книга є корисним і цікавим дослідженням, важливим як з погляду теорії, так і з точки зору практики соціального прогнозування і планування. Гадаємо, що вона викличе великий інтерес у філософів, соціологів та економістів, працівників сфери соціального планування.

К. О. БАЙРАЧНИЙ

ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Потреба глибокого осмислення суспільно-політичних та духовно-культурних процесів, які відбуваються в житті радянського народу, зумовлює актуальність ґрунтовного вивчення історії духовного надбання братніх російського, українського та білоруського народів. У зв'язку з цим істотного значення набуває дослідження історії віт-

чизняної філософської та суспільно-політичної думки, що є, так би мовити, вищим синтезом духовних цінностей народу. В історії вітчизняної філософії є ще малодосліджені ділянки. Особливо це стосується періоду, починаючи від часів Київської Русі і до середини XVIII ст. Щоправда, останнім часом і в цій галузі спостерігаються по-

мітні зрушення. Так, в Українській РСР, зокрема, проведена велика робота щодо перекладу з латинської мови та аналізу курсів професорів філософії Києво-Могилянської академії. Завдяки цьому створена можливість не тільки збагатити наше знання новими фактами, які характеризують розвиток вітчизняної філософії, але й всебічно осмислити двохсотрічний період її історії.

У цьому зв'язку помітною подією в науковому житті є поява монографії В. М. Нічик*, присвяченої вивченню філософських та суспільно-політичних учень і концепцій, що ширились в Росії і на Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. Усвідомлюючи всю складність і багатоплановість вітчизняної філософії цього періоду, автор книжки цілком резонно обмежує своє дослідження кількома завданнями: 1) з'ясуванням спільності у розв'язанні філософських проблем російськими і українськими мислителями даного періоду, особливостей у їхніх поглядах, зумовлених соціально-класовими позиціями і 2) вичлененням у спадщині цих же мислителів, яка за своїм основним змістом є об'єктивно-ідеалістичною, теософською, зародків та елементів нових ідей, що створювали передумови для переходу до вищих ступенів історико-філософського розвитку. Дослідження В. М. Нічик наочно демонструє історичну єдність філософських культур братніх російського, українського та білоруського народів. Увесь зміст книжки засвідчує наявність органічного взаємозв'язку між мислителями Росії, України та Білорусії, що здійснювався в процесі розв'язання актуальних філософських, соціологічних проблем. Свій творчий задум автор реалізує за допомогою висвітлення онтологічних, гносеологічних та соціально-філософських проблем, враховуючи специфіку й конкретно-історичний зміст розглядуваного матеріалу.

Аналізуючи проблеми буття у філософській спадщині мислителів кінця XVII — початку XVIII ст., В. М. Нічик звертає увагу на відхід цих мислителів від схоластики в ученні про матерію. Дослідниця доводить, що, незважаючи на те, що у розв'язанні основного питання філософії більшість професорів Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії «виходили з позицій об'єктивного ідеалізму», проте «внаслідок вивчення природничих наук багато вітчизняних мислителів приходять до певного обмеження своїх вихідних ідеалістичних засновків» (с. 15) або через впровадження елементів пантеїзму, близького до неоплатонізму епохи Відродження, або через звернення до окремих дійсних ідей, що сприяло «відходу вітчизняної філософської думки від православної ортодоксії і зміцненню в ній матеріалістичних тенденцій» (с. 20).

* Нічик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII в.— Киев: Наукова думка, 1978.— 297 с. Далі посилання на цю книгу даються в тексті.

Тому принципове значення має здійснений в книзі аналіз розуміння матерії, тіла та субстанції. Дослідниця підкреслює, що розуміння тіла як субстанції, а матерії — як одного з визначень субстанції, як сутності, що існує сама по собі, «відікало потребу втручання бога в справі природи і перетворювало його лише в гаранта її незмінності» (с. 22).

Ці твердження видаються досить обгрунтованими. Але з ними, на наш погляд, не зовсім перекожливо пов'язана інша теза автора, який, констатує, що професори Києво-Могилянської академії розуміли матерію як «незавершену субстанцію», а потім стверджує, що згідно з їх поглядами «матерія є субстанцією, а субстанція визначається через матерію» (с. 22). Це положення нечітке. Якщо матерія — «незавершена субстанція», то незрозуміло, чому так легко можна перейти від поняття «незавершена субстанція» до поняття «субстанція», вже без «незавершена». Очевидно, питання про розуміння співвідношення матерії і субстанції у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ще потребує уточнення.

У цьому контексті важливе значення має вказівка автора на те, що вітчизняні мислителі в основному відходять від аристотельського розуміння матерії як абстрактного субстрату природних тіл і, вважаючи, що матерія безпосередньо не дається людським відчуттям, підходять до поширеного у XVII—XVIII ст. механістичного розуміння, за яким матерія — це субстанція, яка простягається в довжину, ширину, глибину, тобто зводиться до основних, первинних, незмінних властивостей (протяжність, вага, фігура та ін.), спільних для всіх матеріальних тіл і визначуваних геометрією та фізикою. Це, як ми гадаємо, варто було б врахувати під час розгляду розуміння вітчизняними мислителями кінця XVII — початку XVIII ст. проблеми співвідношення матерії, тіла і субстанції.

Принципове значення має висвітлення у книзі питання про відношення матерії і форми. В. М. Нічик зазначає, що для Гізелія, Туробойського, Прокоповича та інших тіло є єдністю матерії і форми. Автор монографії показує, що вітчизняні мислителі не погоджуються зі схоластичним відривом форми від матерії та її гіпостазуванням, бо з єдності форми і матерії в природному тілі закономірно випливає: форма не може існувати без матерії та само, як і матерія без форми. В. М. Нічик підкреслює, що, розглядаючи матерію і форму як два необхідні принципи або основи природного тіла, вітчизняні мислителі заперечують прийняте у схоластичній визнанні домінуючого значення у співвідношенні матерії і форми за формою і схилиються до думки, що основою, причиною у цьому співвідношенні є матерія. Поділяючи в душі деїзму думку про створення світу богом і відкидаючи томістське твердження про його безперервне творення, професори Києво-Могилянської академії вва-

жають, що форми, сутність, буття речей притаманні самим речам. Зникнення одних форм і поява інших також здійснюється природним чином, без божого втручання. Проте, як критично зауважує В. М. Нічнк, ці мислителі не могли відповісти на питання, як це відбувається, бо вони традиційно розглядали форму не як визначеність матерії, а як самостійний відмінний від матерії, принцип буття природного тіла, що й породжувало логічну суперечність. «Вони хотіли показати, що форми і виводяться з матерії, і одночасно є принципом, що несумісно» (с. 34).

Важливе місце у монографії посідає висвітлення дійсного тлумачення вітчизняними мислителями проблеми руху, простору і часу. У поглядах київських учених на рух автор монографії виділяє загалом три моменти: перший — пов'язаний зі вченням Арістотеля, яке було основою схоластичних поглядів на рух і яке не лише викладається у курсах професорів, а й часто критикується ними, другий — знайомство з ідеями епохи Відродження, з якими поєднуються стихійно-діалектичні погляди античних мислителів, а також діалектичні моменти у вченні про рух самого Арістотеля, що є основою критики схоластики з цих питань, і третій — зв'язок з концепціями руху Нового часу, з розвитком математичного й експериментального напрямів у фізиці. При цьому, робить висновок автор, вплив діалектичних ідей Відродження «виявляється таким сильним, що вітчизняна філософська думка і природознавство ніколи не доходять до надмірної абсолютизації механіки і панматематизму» (с. 47).

У розумінні вітчизняними вченими складного питання про причини руху автор вважає цінним те, що, визнаючи бога першопричиною, вони роблять спробу пояснити рух предметів не на основі концепції першодвигуна, а виходячи вже з самої природи, оголошують її причиною і руху, і спокою.

Водночас, як нам здається, важко погодитися з твердженням автора монографії про суперечність у поглядах професорів академії, коли, «з одного боку, вони визнають бога як першопричину і першодвигуна, а з другого — універсальність руху в природі, який відбувається на основі її власних принципів» (с. 85). Гадаємо, що такого різкого протиставлення подібних тверджень тут немає. (Думка про те, що бог створив світ і дав йому закони і далі в його справі не втручається, природа існує сама по собі і діє згідно зі своїми законами, вкладається в логіку дійсного розуміння і пояснення світу, і тут важко знайти вище вказану суперечність. Інша річ, що саме деїстичне розуміння, для свого часу прогресивне, є історично обмеженим, про що й справедливо говориться у рецензованій книжці.)

У тісному зв'язку з питанням руху в монографії аналізується погляд учених на просторово-часові відношення як харак-

теристики буття самих тіл. Поділяючи простір на реальний і уявний, тобто кінечний простір фізичних тіл і безкінечний простір бога і духовних сутностей, вітчизняні філософи, на думку В. М. Нічнк, не визнають існування порожнечі і стверджують невіддільність простору від природних тіл. «В розумінні простору вони,— пише автор,— продовжували лінію Арістотеля— Лейбніца і були противниками лінії Демокріта— Ньютона» (с. 72). Час же розглядався у нерозривному зв'язку з природними тілами і тлумачився як міра руху тіл відносно попереднього і наступного або як сама послідовність частин руху. Водночас В. М. Нічнк відзначає обмеженість уявленнь про «божественну вічність» (с. 75).

У зв'язку з розглядом питання про простір і час у монографії дається широкий аналіз поглядів вітчизняних філософів на поняття кінечного і безкінечного, перервного і безперервного, показано їх складну полеміку навколо цих питань з представниками другої схоластики.

Цікаві думки та узагальнення містить другий розділ монографії, присвячений аналізу раціоналістичних тенденцій в теорії пізнання мислителів кінця XVII—початку XVIII ст. Характеризуючи загальні вихідні основи теорії пізнання професорів Києво-Могилянської академії, В. М. Нічнк вказує на визнання ними принаймні трьох властивостей живого: вегетативності (живлення, ріст, розмноження), притаманної рослинам, тваринам і людині; чуттєвості, наявної у тварин і людини; і розумності, характерної тільки для людини. Ці властивості пов'язані одна з одною так, що вищий ступінь передбачає нижчий, а всі разом — органічне тіло. Водночас, зауважує дослідниця, ідея про те, що психічні акти пов'язані з тілом, матерією, проводилися мислителями минулого несподівано, оскільки не пориваючи з релігією, вони визнавали безсмертя розумної душі (с. 96).

Високо оцінюючи відчуття і чуттєвий досвід як необхідну основу наукового пізнання об'єктивного світу, мислителі не меншого значення надавали й розумові людині, який, на їхню думку, дає глибше пізнання дійсності, ніж відчуття.

Погляди киево-могилянців у питанні про співвідношення розуму і віри були, як показує В. М. Нічнк, далеко не однакові. С. Яворський представляв реакційну тенденцію обмеження розуму та підпорядкування його вірі. Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський вимагали не тільки розмежування сфери розуму і віри, але й введення розуму в справу віри, високо оцінюючи науковий пошук. Відкидаючи агностицизм, Ф. Прокопович, І. Гізель та інші професори виступали проти абсолютизації скептицизму, проти авторитаризму й догматизму, властивих середньовічному теологічному світоглядові.

У зв'язку з проблемами теорії пізнання вітчизняні вчені розглядали питання про об'єкт науки, а також проблему універса-

лій. В. М. Нічик зауважує, що в останньому питанні вони тяжіють до поміркованого номіналізму, критикуючи вчення Платона про ідеї, концепцію універсальї Фомі Аквінського, його послідовників та інших представників другої схоластики.

Даючи докладний аналіз поглядів вітчизняних мислителів на істину, яку вони поділяли на логічну і метафізичну, В. М. Нічик вважає важливою їхню думку про відповідність і збіг логічних операцій, суб'єктивного світу, його принципів і закономірностей з об'єктивним світом. Це, пише вона, дозволяє зробити висновок, що «в уявленні про логічну істинність відобразилися переважно матеріалістичні тенденції в її розумінні» (с. 126). Але в метафізиці («природна теологія») істинність буття мислителі ставили в залежність від відповідності чи невідповідності його божественним поняттям та ідеям. Це розуміння істини за своєю суттю ідеалістичне і відповідає вимогам теології.

У монографії висвітлюються погляди вітчизняних мислителів на співвідношення теоретичного і практичного, мови і мислення, на знак, його природу і різновиди, співвідношення знака, предмета і значення та ін. Досить докладно В. М. Нічик аналізує питання про поширення освіти і науки, що було тісно пов'язане з суспільно-політичним, економічним і духовно-культурним життям в добу петровських реформ.

В. М. Нічик розглядає кінець XVII—початок XVIII ст. як період раннього Просвітництва. У філософсько-суспільній думці цієї доби дослідниця виділяє два напрями: етико-гуманістичний (його представники виражали інтереси селян, ремісників та інших трудящих, для яких феодалний гніт став нестерпним, а перехід до капіталізму знаменував би тільки зміну форми експлуатації, а не її усунення) і науково-освітній (відображував інтереси молоді буржуазії, найбільше зацікавленої у розвитку продуктивних сил країни, а також служилого дворянства). Під кутом зору соціально-класових позицій цих напрямів і дається у монографії аналіз розуміння їх представниками проблеми людини.

Багато київських професорів, пише В. М. Нічик, з одного боку, заперечували моральну доктрину томізму, яка, виходячи з концепції етичного інтелектуалізму, проголошувала примат розуму над волею, і, з другого — утверджували примат волі над розумом, що зближало їх з августинізмом. Слід відзначити, що ця думка, хоч загалом і обгрунтована, інколи формулюється нечітко. Зокрема, автор монографії твердить, що київські професори, відкидаючи «примат розуму над волею», виходили з їх взаємодії, але в наступному реченні говорять вже про те, що вони визнають «зверність волі, а не розуму» (с. 207). Якщо взаємодія між розумом і волею можлива у випадку визнання примату волі, то вона не меншою мірою припустима при утвердженні примату розуму. А якщо це так, то незрозуміло, чо-

му визнання взаємодії характеризує тільки погляди київських професорів на протилежність томістам.

Автор доводить, що вітчизняні мислители особливого значення надавали такій морально-етичній рисі людини, як працелюбність. Просвітники засуджували неробство і дармодітво, надаючи цьому засудженню відповідної соціальної спрямованості.

Значне місце в монографії відведено суспільно-політичній проблематиці, у центрі якої поставлено вчення Ф. Прокоповича про просвітницько-абсолютистську державу, що є «результатом застосування теорії природного права і суспільного договору до осмислення історії російської державності і насущних потреб російської держави петровських реформ» (с. 224).

В. М. Нічик правильно доводить, що трактування Ф. Прокоповичем суспільного договору однобічне, оскільки такий договір він вважає обов'язковим тільки для народу. «Держава, яку обгрунтовує і захищає Ф. Прокопович,— висновою автор,— це держава експлуататорів, вона антинародна за своєю суттю, хоч і зображується як виразник інтересів усього народу, захисник його блага і користі» (с. 228).

У монографії розкривається роль діячів Києво-Могилянської академії в обгрунтуванні необхідності державного і духовного єднання російського, українського та білоруського народів, у боротьбі проти унії та католицизму, утисків і гноблення українського народу. Автор піддає гострій критиці перекручення українськими буржуазними націоналістами визначної ролі Києво-Могилянської академії в ідейному та культурному житті українського народу, в його антифеодалній національно-визвольній боротьбі.

Монографія В. М. Нічик є фундаментальним дослідженням проблем вітчизняної філософії, які мало або зовсім ще не вивчені. У ній дається глибоко синтетичний виклад нового матеріалу, що міститься у ґрунтовно проаналізованих і вперше перекладених з латинської мови філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії; на його основі зроблено переконливі висновки і узагальнення. Автор виявляє суть внеску в розвиток вітчизняної філософської думки діячів Києво-Могилянської академії, розкриваючи при цьому зумовлену конкретно-історичними причинами обмеженість поглядів досліджуваних учених.

Книга В. М. Нічик «З історії вітчизняної філософії кінця XVII — початку XVIII ст.» є вагомим внеском у розробку історико-філософської проблематики, зокрема у вивчення філософської спадщини Києво-Могилянської академії. Здійснене в ній дослідження має надзвичайно важливе значення для висвітлення тих об'єктивних процесів, які відбувалися в суспільно-політичному та духовно-культурному житті російського, українського і білоруського народів і сприяли їх історичному єднанню.

Наші автори

- ГІНДЕВ** Панайот — професор Інституту філософії Болгарської Академії наук, заслужений діяч науки
- КРИМСЬКИЙ** Сергій Борисович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КУЗНЕЦОВ** Володимир Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СВИРИДЕНКО** Вадим Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР
- КРАВЧЕНКО** Олександр Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОЛОВАХА** Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОРСЬКИЙ** Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЦАМЕРЯН** Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, заслужений діяч науки РРФСР
- РУТКОВСЬКИЙ** Борис Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГРОЖИН** Анатолій Сергійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **І. Я. Самоєленко**

Здано до набору 18.01.79. Підписано до друку 16.03.79. БФ 24386. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,76. Тираж 2200 прим. Зам. 9-52.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 2, 1979, март—апрель (На українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, 252004, Киев-4, Репина, 4.

4

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософ. думка, 1979, № 2, 1—104